

EDICIONS

DE LA REVISTA "CATALUNYA"

A. ROVIRA I VIRGILI

ELS DARRERS DIES

DE LA

CATALUNYA REPUBLICANA

BUENOS
AIRES

ELS DARRERS DIES DE LA CATALUNYA REPUBLICANA

Antoni Rovira i Virgili

Tarragona, 2024

PUBLICACIONS DE LA UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

Av. Catalunya, 35 - 43002 Tarragona

Tel. 977 558 474 · publicacions@urv.cat

www.publicacions.urv.cat

Primera edició: 1940

Segona edició (reproducció): 2024

ISBN (paper): 978-84-1365-175-0

ISBN (PDF): 978-84-1365-176-7

DOI: 10.17345/9788413651750

Dipòsit legal: T 828-2024

Cita el llibre.

Consulta el llibre a la nostra web.

Llibre sota una llicència Creative Commons BY-NC-SA.

Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili és membre de la Unión de Editoriales Universitarias Españolas i de la Xarxa Vives, fet que garanteix la difusió i comercialització de les seves publicacions a nivell nacional i internacional.

PRÒLEG

Els darrers dies de la Catalunya republicana. Memòries sobre l'èxode català, d'Antoni Rovira i Virgili, no necessita pròleg perquè es presenta sol. El testimoni en primera que persona del seu exili a França, al gener del 1939, és una de les obres més conegudes del polític, periodista i escriptor que dona nom a la nostra universitat i que ara, gràcies a aquesta edició facsímil a càrrec de Publicacions URV, tenim l'oportunitat de rellegir.

«Convé que els llibres de memòries siguin escrits quan els fets no són ja recents ni són encara llunyans. Una proximitat excessiva perjudica la claredat i l'exactitud de les imatges», ens diu el mateix Rovira i Virgili en les paraules preliminars que serveixen com a introducció. Convé també, afegeixo jo, adquirir l'hàbit de recuperar i rellegir de tant en tant llibres de memòria històrica que, en aquest cas amb la perspectiva de 85 anys, ens permeten donar més valor encara a un testimoni d'excepció que ens ajuda a entendre i contextualitzar els fets passats i les derivacions que van tenir.

No és casualitat que el segell Publicacions URV hagi escollit aquest volum per ampliar el fons de llibres sobre Rovira i Virgili estrenat el 2012 amb el títol *In Defense of Democracy*. La primera publicació d'*Els darrers dies de la Catalunya republicana* es va haver de fer des de Buenos Aires, a l'Argentina, i l'edició d'un llibre en català en aquelles circumstàncies va anar a càrrec d'Edicions de La Revista de Catalunya, fundada i dirigida pel mateix Antoni Rovira i Virgili de la qual enguany commemorem el centenari. Per tant, publicar el facsímil ara perpetua la celebració de l'efemèride alhora que ens reafirma en aquesta voluntat de fer difusió del llegat que ens va deixar la persona que dona nom a la nostra universitat.

He esmentat el primer llibre de Rovira i Virgili reeditat per Publicacions URV. N'hi ha hagut més al llarg dels anys, des de la traducció de *Defensa de la democràcia* a l'anglès publicada el 2014 fins a *La victòria de Pompeu Fabra*, recuperat el 2018, i, més recentment, la *Suite Rovira i Virgili*, que tot i no ser la reedició d'un llibre de Rovira i Virgili inclou els poemes que va escriure a l'exili. La publicació d'aquests volums compleix amb aquesta funció de difondre el llegat de l'il·lustre personatge, però l'autèntica projecció de l'obra de Rovira i Virgili que fem des de la URV sobrepassa el format paper i posa el focus en la digitalització de l'obra de Rovira i Virgili, que s'està duent a terme. Aquesta tasca, impossible de fer sense la complicitat del CRAI, permet universalitzar la seva obra, sobretot aquella més antiga lliure de drets editorials a la qual és difícil d'accedir en paper. A més, la digitalització d'aquesta documentació permet que el llegat de Rovira i Virgili passi a formar part de la Memòria Digital de Catalunya, consultable a través del Fons Antoni Rovira i Virgili.

Tota aquesta operació que de retruc també promociona la nostra universitat no hauria estat possible sense la generositat de la família Rovira i Virgili, que ens ha fet hereus del seu llegat literari, recuperat de l'Archivo General de la Guerra Civil situat a Salamanca gràcies a la tenacitat de la seva filla, Teresa Rovira i Comas. La publicació d'aquest facsímil és també una manera d'agraciar-li la complicitat i la col·laboració, que sens dubte contribueix a fer més gran el personatge i més universal el seu nom.

La història ens demostra que no ens convé oblidar. Per això us convido a rellegir i a recordar aquesta part de la nostra història escrita en primera persona per un protagonista i testimoni d'excepció i us animo a descobrir part del llegat d'Antoni Rovira i Virgili a través d'aquest fons digital.

JOSEP PALLARÈS MARZAL

Rector de la Universitat Rovira i Virgili

INTRODUCCIÓ

1. Biblioteques universitàries i patrimoni singular

Les biblioteques universitàries són entitats dins de la universitat fonamentals per al desenvolupament acadèmic i cultural de la societat. A més dels serveis tradicionals i de suport a la docència, a la docència i a la investigació, custodien col·leccions singulars que constitueixen un patrimoni cultural inestimable. Aquestes col·leccions inclouen documents històrics, manuscrits, incunables, arxius personals i altres materials d'un valor excepcional que sovint estan vinculats a personatges il·lustres de la història i la cultura. Tenen una importància crucial per qüestions lligades a la conservació del patrimoni cultural, ja que preserven documentació de valor i asseguren l'accés a fonts primàries per a les generacions futures. Alhora, proporcionen a la investigació acadèmica informació de primera mà, a més de fomentar la interdisciplinarietat perquè permeten la col·laboració entre diferents disciplines acadèmiques que poden ser rellevants per a historiadors, filòlegs, politòlegs o sociòlegs, entre d'altres. També faciliten la difusió del coneixement a partir de la digitalització, i contribueixen al prestigi institucional amb la possessió i cura d'aquestes col·leccions singulars. En definitiva, constitueixen la llavor per a l'estudi del nostre present més immediat, del nostre passat i del que serà el nostre futur.

El Centre de Recursos per l'Aprenentatge i la Investigació (CRAI) de la Universitat Rovira i Virgili, com a entorn essencial per a la conservació del patrimoni cultural, la investigació acadèmica i la difusió del coneixement del territori, va rebre una d'aquestes col·leccions singulars, el preuat llegat fet per Teresa Rovira i Comas al maig de 2015. Bibliotecària i estudiosa de la literatura infantil, ho-

menatjada per la seva dedicació al camp de les biblioteques i Creu de Sant Jordi, sempre va manifestar la voluntat que el llegat del seu pare, Antoni Rovira i Virgili, fos dipositat al CRAI de la nostra universitat. El seu desig fou realitat al maig de 2015: les seves hereves, Maria Calvet i Eloïsa Anglada, neta i jove de Teresa Rovira, ho van fer possible.

Avui, fruit de les sinèrgies de conservació patrimonial, investigació, difusió, prestigi institucional i voluntat personal que l'envolten, a més de formar part de la col·lecció patrimonial i bibliogràfica de la nostra universitat, el fons Antoni Rovira i Virgili es pot llegir i estudiar des de qualsevol lloc perquè forma part de la Memòria Digital de Catalunya, repositori cooperatiu des del qual es poden consultar, en accés obert, col·leccions digitalitzades relacionades amb Catalunya i el seu patrimoni o que formen part de col·leccions especials d'institucions científiques, culturals i erudites catalanes. Aquesta col·lecció està formada per un total de quaranta-vuit documents representatius de tota l'obra d'Antoni Rovira i Virgili la qual abasta matèries com la història, la política, la gramàtica, a més d'obres de creació literària com poesia i teatre. Una peça teatral és, precisament, el document més antic, *Nova vida: drama*, publicat a Tarragona el 1905. Posat en escena a l'Ateneu Tarraconense de la Classe Obrera i publicat en cinquanta-dos fascicles pel diari *La Justícia* entre 1904 i 1905, fou finalment editat en format llibre a l'establiment tipogràfic d'E. Pàmies, al carrer Unió, 54, de Tarragona. Per altra banda, el volum més recent és el llibre *El nacionalisme*, una reedició del 1978 duta a terme per Edicions del Cotal amb pròleg de Josep Benet.

2. Antoni Rovira i Virgili, tarragoní

En paraules de Josep Maria Figueres, Antoni Rovira i Virgili ha estat reconegut com el periodista progressista més destacat del segle xx. Tal com consta a la breu ressenya biogràfica que apareix a *Els darrers dies*, va iniciar-se com a periodista a les redaccions de *La Justícia* (1900-1906) i *La Avanzada* (1902-1904), «fulla de caire re-

publicà federal», a Tarragona i va col·laborar i participar en nombroses tribunes, revistes i diaris, i fins i tot en va fundar alguns, com l'*Anuari dels Catalans* (1917), la *Revista de Catalunya* (1924) o *La Nau* (1928). Va anar creixent en capçaleres com *El Poble Català*, *La Veu de Catalunya*, *La Publicitat* i *La Humanitat* i en quasi totes les revistes d'esquerreres i catalanistes de Barcelona i comarques.

La seva trajectòria va continuar fins a l'exili, on va contribuir a la revista parisenca *El Poble Català*, una de les moltes publicacions dels catalanistes exiliats. La darrera revista de l'exili on Rovira va col·laborar va ser *Germanor*, a Santiago de Xile. Revisar les publicacions amb què va col·laborar Rovira és fer un recorregut per la història de la premsa catalana des dels principis del segle xx fins al 1939 i la seva aportació és més que rellevant.

Publicà una cinquantena de llibres sobre minories nacionals, qüestió catalana, teoria política i internacional i, especialment, sobre història de Catalunya, des dels inicials *Episodis* a la Biblioteca d'*El Poble Català* (1909) fins a la monumental *Història nacional de Catalunya* (1922-1934), esplèndida culminació del període, a més de multitud de treballs diversos tant de recerca com de publicista. Conreà també creació literària (prosa, poesia i teatre).

La diàspora republicana, iniciada a finals de gener de 1939, va portar Rovira a traslladar-se a Perpinyà des del Voló. Posteriorment, es va establir a Riumas, fins al maig de 1939, i després a Montpeller, on va residir entre 1939 i 1946. Finalment, des de 1946 fins a la mort, el 1949, va tornar a residir a Perpinyà. Durant aquest període, Rovira va col·laborar activament amb diverses publicacions com la *Revista de Catalunya*, *El Poble Català* (1940), *Quaderns de Perpinyà* o *La Humanitat*. A més, va ocupar la presidència del Parlament durant la transició de la presidència de Lluís Companys a Josep Irla (1940-1949) i va presidir el Consell Assessor de la Generalitat (1945), una institució creada per elaborar informes i estudis que servissin d'orientació per a un eventual retorn a Catalunya, considerat possible

en cas de la derrota de l'eix nazi-feixista. També va formar part del Govern d'Irla (setembre de 1945-1948), constituït per figures destacades com Pompeu Fabra, Josep Carner, Carles Pi i Sunyer, Manuel Serra i Moret o Joan Comorera.

Investigadors com Artur Bladé i Desumvila, Mercè Morales, Jaume Sobrequés, Josep M. Roig Rosich, Maria Capdevila o Xavier Ferré Trill, especialment, han recuperat part de la seva obra, n'han recopilat els escrits i les cartes, els han estudiat i han fet de pont perquè el seu llegat sigui conegut.

3. *Els darrers dies*: història literària

Avui tenim el privilegi de presentar un text fonamental per comprendre la història contemporània de Catalunya, *Els darrers dies de la Catalunya republicana*. Escrita en el primer temps de l'exili, l'obra ofereix una visió profunda i personal sobre els esdeveniments tràgics que van marcar el final de la Segona República espanyola i la caiguda de Catalunya durant la Guerra Civil. Des de la nostra dedicació universitària, és imprescindible aproximar-nos a aquest text amb una perspectiva crítica i acadèmica, considerant tant el context històric en què es va produir com la influència que ha exercit en la historiografia catalana.

Si el primer article en català de Rovira i Virgili va aparèixer a *La Justicia: semanario republicano* (1900-1906), setmanari republicà de Tarragona, el primer llibre en català a l'exili va ser *Els darrers dies de la Catalunya republicana*, publicat a Buenos Aires el 15 d'agost de 1940 i editat per la Revista de Catalunya amb l'ajuda de l'Agrupació d'Ajut a la Cultura Catalana i amb il·lustracions d'Enric Cluselles.¹ Mercès a la donació de Teresa Rovira i Comes i com apart de la col·

¹ Nyerra era el nom de ploma d'Enric Cluselles (1914-2014), artista polifacètic interessat principalment en el dibuix, l'exlibris, el gravat i la decoració d'interiors que pertany a la generació d'artistes de la República i la Guerra Civil. Deixeble de Josep Obiols (1894-1967), col·laborà amb Josep Janés i Olivé (1913-1959) en el *Diari Mer-*

lecció patrimonial bibliogràfica de la Universitat Rovira i Virgili, tenim a l'abast l'exemplar que ens ha permès l'edició facsímil de l'obra.

La redacció

En una carta adreçada a Francesc Trabal el 22 de març de 1939 des de Riumas, on fa esment de l'isolament geogràfic, Rovira i Virgili parla per primera vegada de la redacció del llibre: «Estic acabant una mena de Memòries de l'èxode català que s'intitula *Els darrers dies*. Això, de moment, no té altre objecte sinó fixar les meves impressions d'aquelles jornades, ara que el record és viu.»²

Domènec Guansé, de qui també es pot consultar part de la seva biblioteca personal farcida de dedicatòries dels seus coetanis, fa esment de la redacció de l'obra el mateix any 1939: «Sabem que Rovira i Virgili [...] ha escrit un reportatge sobre els darrers moments de Catalunya, en el qual moltes personalitats hi són severament judicades.»³ Rovira i Virgili era conscient que no agradarien a tothom i en fa esment: «Sé que no plaurà a tothom perquè allò que reflecteix no és precisament molt gloriós quant a les persones. Hi ha capítols crus i al·lusions directes que difícilment em seran perdonades, però cal dir la veritat, prescindint dels homes, de cara a Catalunya», comenta a Bladé i Desumvila el mateix 1939.

cantil i sobretot a l'*Avui*. *Diari de Catalunya*, *La Rambla* o al *Papitu*. Va arribar a ser un dels millors xilògrafs de l'època republicana.

El 1937 s'incorpora al front republicà com a membre del cos de carrabiners amb Pere Calders. El 1938 edita *Unitats de xoc*, escrit per Calders i il·lustrat amb xilografies seves.

En acabar la guerra, el 1939, s'exilia, passa per diverses localitats de França i finalment arriba a Roissy-en-Brie, on es troba amb altres intel·lectuals catalans. El juliol de 1940 torna a Barcelona.

2 *Àlbum Antoni Rovira i Virgili* (2000). Edició de Xavier Ferré. Reus: Centre de Lectura, p. 105.

3 GUANSÉ, Domènec. «La vida literària a Catalunya: Catalans a Tolosa». *Catalunya*, abril 1939, núm. 101, p. 6.

Rovira reescriu *Els darrers dies* a Montpeller, ja que «la primera versió filla directa de les impressions recents, el text era cru i dur. [...] Vaig refer les memòries de l'èxode, atenuant amb matisos literaris la cruesa i duresa del text primitiu».⁴ Finalment, *Els darrers dies de la Catalunya republicana* fou publicat per la *Revista de Catalunya*, a Buenos Aires l'any 1940, tot i que els esdeveniments immediats (invasió de França, dificultats de comunicacions, etc.) van impedir que l'escriptor no veiés el llibre imprès del qual no n'havia conservat cap còpia fins a cinc anys més tard: no va rebre cap exemplar, ni cap retribució ni cap explicació per part de l'editorial.⁵ L'expectació i la publicitat foren grans i la rebuda àmpliament comentada a Buenos Aires (*Ressorgiment*) i a Xile (*Germanor*).

Reedicions

Fins ara aquesta obra s'ha reeditat cinc cops en moments complexos i diferents, formats desiguals i polivalents, acostament divers i variat, però amb una confluència coral: memòria a contravent, just reconeixement.

Max Cahner, al capdavant de Curial Edicions Catalanes, decideix incloure-la al catàleg, dins de la col·lecció Mata de Jonc. Som el 1976 i a la contraportada, escriu: «El text primitiu del present llibre fou redactat el març de 1939. I aquell text, molt pròxim, i per tant influït per la hiperestèsia del drama, fou revisat i llimat pel propi autor, al cap de mig any, amb un esperit reposat i objectiu. No és, però, la història ni la crònica del l'èxode català, és unes memòries personals que contenen la manifestació espontània de la sensibilitat de

4 FERRÉ, Xavier (1999). «Tems de meditació». Epíleg a ROVIRA i VIRGILI, Antoni: *Els darrers dies de la Catalunya republicana. Memòries de l'èxode català*. Barcelona: Proa, p. 199.

5 FERRÉ, Xavier: op. cit., p. 199.

l'autor.»⁶ No en va, l'edició va ser segrestada pel Tribunal de Orden Público espanyol al llarg de tot un any mentre circulaven exemplars sota mà. L'edició es va esgotar.

Hem d'arribar a l'any 1989 per trobar-ne una nova edició, en aquest cas a càrrec de l'editorial Premsa Catalana. El diari *Avui* fa una nova, senzilla i nua reedició dins de la col·lecció Llibres de l'Avui, destinada a subscriptors i lectors del diari. En dos petits volums (94 i 97 pàgines, en octau), es limita a reproduir el text originalment publicat a Buenos Aires.

El 1999 l'editorial Proa rescata *Els darrers dies* a la col·lecció Memòria. Per primera vegada, el text va acompanyat d'un epíleg prometedorament titulat «Temps de meditació», de Xavier Ferré, on trobem la intrahistòria de la redacció. «Quan Rovira i Virgili havia acabat i retocat feia poc el llibre *Els darrers dies de la Catalunya republicana*, al Principat els ocupants tenien una concepció d'aquest historiador i polític ben oposada a la idea del personatge que es tenia tant a la Catalunya de preguerra com als medis polítics i intel·lectuals de l'exili.»⁷

L'any 2014, setanta-cinc anys després de la caiguda de Catalunya sota el règim del general Franco, es publica la cinquena edició de l'obra. «*Els darrers dies de la Catalunya republicana*, probablement l'obra més representativa de l'Antoni Rovira i Virgili, hauria de ser també la més propera i coneguda de la llarga producció d'aquest autor», afirmen els editors. Gràcies a una campanya de micromecenatge, A Contra Vent Editors reedita *Els darrers dies*, enriquit en aquest cas amb uns apèndixs molt treballats. Les *Notes biogràfiques* d'un centenar de personatges esmentats al llarg del text; la reproducció del retrat literari de Rovira i Virgili que li va fer Domènec Guansé al seu *Abans d'ara* (1966); una *bibliografia sumària* de l'acostament a la

6 ROVIRA I VIRGILI, Antoni (1976). *Els darrers dies de la Catalunya republicana: memòries sobre l'exode català*. Mata de Jonc. Barcelona: Curial.

7 FERRÉ, Xavier: op. cit., p. 198.

figura de Rovira i Virgili per part dels diferents investigadors citats, i un índex onomàstic que aporta una inestimable ajuda fan d'aquesta edició, adaptada a les modificacions aprovades per l'Institut d'Estudis Catalans, una obra definitiva. S'erigeix, per tant, en una edició detallista i rigorosa.

Els darrers dies de la Catalunya republicana és un text que combina la narrativa històrica amb les memòries personals de l'autor. Rovira i Virgili utilitza un estil clar i concís per descriure els esdeveniments dramàtics que van conduir a la caiguda de Catalunya al gener de 1939. L'obra es caracteritza per una anàlisi detallada dels fets polítics i militars, així com per una reflexió profunda sobre les causes i les conseqüències de la derrota republicana.

Un dels aspectes més destacats del llibre és la capacitat per capturar la desesperació i el patiment de la població catalana. Rovira i Virgili no només relata els moviments dels exèrcits i les decisions dels líders polítics sinó que també ofereix una visió íntima de la vida quotidiana de les persones afectades per la guerra. Aquest enfocament humanitza el relat històric i el fa accessible a una àmplia audiència, incloent-hi els estudiants universitaris que hi poden trobar una finestra a les experiències humanes darrere dels grans esdeveniments històrics.

La importància d'*Els darrers dies de la Catalunya republicana* radica en la capacitat per oferir una perspectiva catalana sobre un episodi sovint dominat per narratives centrals espanyoles. La veu de Rovira i Virgili representa una part crucial de la memòria col·lectiva catalana i contribueix a comprendre de manera més completa i matissada la Guerra Civil espanyola.

Des del punt de vista acadèmic, aquest text ha estat objecte de nombrosos estudis i anàlisis que han explorat tant el contingut històric com el valor literari. Per als investigadors i estudiants, l'obra ofereix una riquesa de detalls i una visió personal que enriqueix el panorama historiogràfic sobre la Guerra Civil i l'exili republicà.

Els darrers dies de la Catalunya republicana és una obra essencial per a qualsevol estudiant o investigador interessat en la història de Catalunya i la Guerra Civil espanyola. La combinació de rigor històric, narrativa personal i reflexió política la converteix en una lectura indispensable per comprendre els esdeveniments que van marcar el destí de Catalunya i d'Espanya al segle xx. És per això que en el nostre àmbit universitari és fonamental fomentar la lectura i l'anàlisi d'aquest text per promoure una comprensió crítica i informada del nostre passat històric.

GEMA DUARTE ABÓS
CRAI Campus Catalunya
Universitat Rovira i Virgili

Edicions

- ROVIRA I VIRGILI, Antoni (1976). *Els darrers dies de la Catalunya republicana: memòries sobre l'èxode català*. Mata de Jonc. Barcelona: Curial.
- ROVIRA I VIRGILI, Antoni (1989). *Els darrers dies de la Catalunya republicana: memòries sobre l'èxode català*. Llibres de l'Avui. Barcelona: Premsa Catalana.
- ROVIRA I VIRGILI, Antoni (1999). *Els darrers dies de la Catalunya republicana: memòries sobre l'èxode català*. Memòria. Barcelona: Proa.
- ROVIRA I VIRGILI, Antoni (2014). *Els darrers dies de la Catalunya republicana: memòries sobre l'èxode català*. Abans d'Ara. Barcelona: A Contra Vent Editors.
- ROVIRA I VIRGILI, Antoni (2016). *Los últimos días de la Cataluña republicana / Antoni Rovira i Virgili*; traducció, pròleg i notes d'Andreu Navarra. Colección Base Hispánica. Barcelona: Editorial Base.

ELS DARRERS DIES DE LA
CATALUNYA REPUBLICANA

EDICIONS DE
LA REVISTA
CATALUNYA

V O L U M I V

AGRUPACIO D'AJUT A LA CULTURA CATALANA
BUENOS AIRES — SANTIAGO DE XILE

A. ROVIRA I VIRGILI

ELS DARRERS DIES

DE LA

CATALUNYA REPUBLICANA

(MEMORIES SOBRE L'EXODE CATALA)

A. A. C. C.

EDICIONS DE LA REVISTA CATALUNYA
BUENOS AIRES

Queda fet el dipòsit que marca la llei N.º 11723.
Copyright by AGRUPACIO D'AJUT A LA
CULTURA CATALANA—Buenos Aires - Any 1940

TOTS ELS DRETS RESERVATS

D'aquest llibre s'ha fet un tiratge de 60
exemplars numerats, sobre paper especial,
destinats als cooperadors de l'A. A. C. C.

P o r t a d a d e
E. CLUSELLES

Acabat d'imprimir als
Tallers Gráficos Argentins
de L. J. ROSSO el dia
15 d'agost de 1940

Antoni Rovira i Virgili nasqué a Tarragona l'any 1882. A la seva ciutat nadiua va estudiar el batxillerat i a la Universitat de Barcelona la carrera de Dret. Des de molt jove el van atreure els estudis històrics i literaris. Va iniciar-se com a periodista en *L'Arançada*, fulla de caire republicà federal que veia la llum a Tarragona. Fou un deixeble polític de Pi i Margall, però, quant al plet català, es convertí en fervent nacionalista. Va ésser cridat a Barcelona per entrar a la redacció d'*El Poble Català* que era —abans de la *Solidaritat Catalana*— l'òrgan del Partit d'Esquerra Nacionalista. Quan els nacionalistes republicans van fer el pacte amb els radicals de Lerroux, Rovira i Virgili se'n separà. Més tard va col·laborar assiduament a *La Veu de Catalunya*, *La Publicitat* i *L'Opinió*; fou director de *La Nau* i de la *Revista de Catalunya*; també escriví articles per a *El Sol*, de Madrid, i altres publicacions; actualment col·labora, entre altres, a la revista *Catalunya*, de Buenos Aires. Si els seus treballs periodístics l'han fet el primer editorialista català, el màxim prestigi li han donat les recerques històriques i les exposicions sobre els problemes europeus.

Entre les seves obres cabdals en aquest aspecte esmentarem *Història dels moviments nacionalistes* (5 volums, 1912), *El Nacionalisme català*, *Nacionalisme i Federalisme*, *Història Nacional de Catalunya* (6 volums,

1922-1951), i gran nombre d'assaigs i estudis de caràcter històricopolític. Amb encert s'ha dit d'ell que d'historiador ha passat a ésser el definidor de la Catalunya nacional.

Quan la Gran Guerra, fou aliadòfil i escriví les pàgines magnífiques de *Les valors ideals de la guerra* i *La guerra de les Nacions*.

També té interessants treballs filològics, representats per diccionaris, gramàtiques i llibres de lectura escolar.

Fou un dels elements dirigents del partit Acció Catalana. En 1925 li van arrabassar per molt pocs vots l'acta de diputat a Corts per Barcelona. Restaurada la Generalitat de Catalunya, representà la seva comarca natal, Tarragona, en el Parlament català.

Ningú tan autoritzat com Rovira i Virgili per trametre a la posteritat les impressions de l'exode dramàtic del poble català arran de la caiguda de Catalunya en mans de la coalició nazi-feixista-falangista, després d'una resistència heroica. Ell en fou testimoni vivent d'aquell gran malastre i d'aquell gran dolor i el fa revivre a les pàgines d'ELS DARRERS DIES DE LA CATALUNYA REPUBLICANA, a les quals dona el to i l'abast de *Memòries personals*. Resulta així —com ha dit un escriptor— el llibre, alhora patriòtic i verídic que els catalans que no volen que se'ls amagui o deformi la veritat, tenen dret a exigir en aquests moments.

PARAULES PRELIMINARS

AQUESTA obra és la narració verídica d'uns dies dramàtics viscuts per mi quan entrà en la fase culminant l'ofensiva final de Franco contra Catalunya. Narració de l'angoixa, la desfeta i l'èxode dels catalans, que han estat les principals víctimes de la guerra encesa a Espanya per l'alçament militar de l'any 1936.

No presento una sèrie d'anotacions preses quotidianament sinó un text escrit amb posterioritat. L'he escrit, però, al cap de poques setmanes dels fets, els quals resten ben vius en la meua memòria i ensems hi apareixen destriats i aclarits segons la perspectiva del temps. Així he pogut narrar-los amb fidel i serena precisió.

Adoptant aquest procediment segueixo un criteri historiogràfic que he exposat i practicat en altres ocasions. Crec que els records adquireixen llur màxima vàlua històrica si són fixats, no pas tot seguit, ans bé a una certa distància, de mesos per als fets concrets, d'anys per als judicis sobre les persones.

En el pròleg del meu llibre *Els polítics catalans* (any 1929) consignava aquestes idees, que he vist confirmades per la pròpia i la aliena experiència. Convé que els llibres de memòries siguin escrits quan els fets no són ja recents ni són encara llunyans. "Una proximitat excessiva —deia en el pròleg al·ludit— perjudica la claredat i l'exactitud de les imatges... No crec que el millor mètode per a recollir aquestes visions de vida i d'història sigui el dels dietaris íntims portats puntualment... Les anotacions quotidianes cauen sovint en

una minuciositat inútil, perquè les impressions i les visions del dia són massa fortes en l'esperit i es fa difícil de situar-les en una adequada perspectiva que les destrüï i les valori... La màxima garantia de precisió i d'exactitud la trobo en l'exposició comentada dels propis records i de les pròpies observacions dins un temps separat, però no massa separat dels esdeveniments. Aleshores els records i les observacions ja s'han clarificat en el repòs anímic, per haver-se reduït a solatge els elements subjectius —passions, interessos, reaccions psíquiques, influències de l'ambient i de l'hora— que immediatament després de la percepció enterboleixen més o menys el nostre judici."

Tinc ara l'avinentesa de fer una nova aplicació d'aquest criteri, més completa que les aplicacions anteriors. El text primitiu del present llibre va ésser redactat el mes de març de 1939. I aquell text, molt pròxim, i per tant influït per la hiperestèsia del drama, ha estat revisat i llimat per mi mateix al cap de mig any, amb un esperit reposat i objectiu.

No m'he proposat d'escriure la història ni la crònica de l'èxode català. Em limito a escriure unes memòries personals, a narrar les coses que vaig veure i les escenes en què vaig intervenir, bo i evocant les idees i els sentiments que en mi van suscitar-se. La part de lirisme que les presents memòries contenen no és el resultat artificial de l'estil literari, sinó una manifestació espontània de la meva sensibilitat. He descrit, no sols allò que aquells dies va passar per davant dels meus ulls, ans encara, allò que va passar per dins de la meva ànima.

✱

En aquestes condicions el meu llibre no pot donar una visió general, un quadre de conjunt. Es una con-

tribució personal a la història i a la psicologia de l'èxode. "La guerra a través d'una ànima", va posar per títol Gabriel Alomar a un llibre sobre la gran guerra. Jo podria intitular aquestes memòries "L'èxode català a través d'una ànima". Amb la diferència, però, que jo vaig ésser testimoni directe dels fets que relato i comento.

He sacrificat a la veracitat i a l'exactitud els efectismes i la tendència al sublim que trobem freqüentment en aquesta classe de treballs. M'adono que els meus relats i les meves remarques no tenen el to heroic. M'adono que els homes que surten en el llibre no porten coturn, i així no prenen una alçada extraordinària. M'adono que el nostre poble no hi apareix en una actitud espectacularment èpica. Però d'això no s'ha de treure una conclusió depriment. Els catalans han de tenir el coratge moral de renunciar als mites. Els catalans... i els altres. Avui ja és públic que Plutarc va mentir. Hi ha sovint un real valor dramàtic en la vida i en la mort i no cal acudir a la llegenda per a trobar el dramatisme. La nua veritat de l'èxode, com la nua veritat de la guerra, si no brilla com els mites, conté prou d'elements dignes i nobles per compensar i àdhuc superar les baixes i les misèries, part integrant de la realitat humana.

"Hom hauria de malfiar-se dels seus records", diu, referint-se als records llunyans, Roland Dorgelès. A distància, tot s'idealitza. "Però si ho mirem de més a prop —afegeix— comprovem que el Temps, aquest vell artista, ha passat anys embellint fets que no ho mereixien gaire i retrobem inevitablement la mesquinesa i la lletgesa, que són els atributs ordinaris de la realitat". En les meves memòries no he volgut prescindir d'aquells episodis, anècdotes i detalls que, baldament siguin mesquins o petits en si mateixos, ens ajuden a formar-nos

una idea de l'ambient en què l'èxode català va descabdellar-se.

*

L'orgull d'ésser català culmina, per a un escriptor, en l'orgull d'escriure en català. Tot escrivint el meu primer llibre d'exili, veig en l'arreglament dels mots catalans la prova que han fracassat els folls opressors de Catalunya. No reduiran al silenci la nostra llengua nacional. No la treuran de la ploma dels escriptors, ni dels llavis del poble. Un llibre català que es publica a l'estranger mentre els llibres catalans són perseguits i destruïts a la nostra pàtria, significa que la guerra no s'ha acabat, que la guerra continua, que la guerra no parará fins que Catalunya recobri tota la seva llibertat nacional: la del règim polític, la de la llengua i la de l'esperit.

La nostra esperança és invencible. Catalunya i els catalans mereixen temps millors. Aquests temps vindran. Hem vist l'èxode; veurem el retorn. I jo, que he viscut i descrit els darrers dies de la caiguda, voldria viure i descriure els primers dies del redreçament.

A. ROVIRA I VIRGILI.

Juliol del 1939.

MEMORIES SOBRE L'EXODE CATALA DEL 1939

(22 GENER — 5 FEBRER)

Capítol I

LA DESFETA MILITAR

Diumenge, 22 de gener de 1939

LA visió del perill. — Aquesta matinada, en el neguit de l'insomni, no he pensat en altra cosa sinó en la guerra. Tinc la visió claríssima del gran perill imminent: la setmana entrant, l'exèrcit franquista serà a Barcelona. Allò que temps ha pressentia, ja ve, s'acosta, és molt a prop. Hi ha els dies comptats...

M'ha estat impossible de tornar-me a dormir, i m'he llevat d'hora. Avui no em tranquil·litza la quietud del xalet on habito, a la barriada d'Horta. La claror del nou dia no ha esvaït, com havia esvaït altres vegades, el pòsit negre que l'insomni deixa. Assegut davant la

meva taula de treball, entre papers i llibres, no he tingut, durant una llarga estona, esma d'escriure ni de llegir.

La guerra absorbeix el meu pensament. Recordo que, fa dues setmanes, Joan Comorera, en un discurs, posava en guàrdia el nostre poble contra les versions optimistes segons les quals l'ofensiva franquista iniciada el 23 de desembre —*l'ofensiva de Nadal*— havia fracassat. “No és cert —declarava— que hagi fracassat l'ofensiva franquista”. I per a estimular la gent a fer un esforç suprem, afegia: “Però si no ha fracassat, fracassarà”. En el fons, les paraules de l'orador significaven que, sense una reacció extraordinària i immediata, la batalla de Catalunya estava perduda per als republicans. Per això demanava que aquella mateixa nit, en acabar-se el míting, s'obris una llista de voluntaris a fi d'organitzar ràpidament uns batallons de metralladores.

S'ha fet l'esforç que calia? Si s'ha fet, no ha tingut eficàcia o no n'ha tingut prou. Va deixar-me un regust amarg la reunió que en un xalet de Les Tres Torres, a Sarrià, van tenir fa nou dies els diputats de l'Esquerra Republicana de Catalunya i altres elements del partit. Alguns companys hi havien anat amb la il·lusió —il·lusió de miracle— que es tractava de realitzar un gest enèrgic i salvador per part de la Generalitat. El lloc de la reunió va ésser mantingut en secret; quan els diputats pujàrem als cotxes que ens hi havien de portar, no sabíem on es portaven, ni sabíem tan sols si el lloc era dins o fora de Barcelona. (Petit pròleg d'aire novel·lesc, que havia estat posat ja a altres reunions polítiques semblants). Els pocs que s'havien il·lusionat sofriren una desil·lusió.

Dins una sala gran, habilitada escaientment a tota pressa i adornada amb draps barrats, s'aplegaren un centenar de persones. Lluís Companys va exposar, en un discurs franc i serè, la gravíssima situació militar; confessà les seves temences per la sort de Catalunya i contà amb tots els detalls una recentíssima entrevista seva amb el Cap del Govern espanyol, Joan Negrín. El President de Catalunya mostrà en aquell discurs un gran domini de si mateix; parlava pausadament, gesticulava abundantment, com és en ell habitual; però amb ritme i fins amb elegància, enmig de la improvisació. Cas curiós: per compte d'un discurs vehement davant la pàtria en perill, Companys pronuncià en aquella tarda un discurs que, per la seva forma i el seu to, pot ésses qualificat d'acadèmic, potser el més acadèmic de tots els que ha pronunciat en la seva vida. En les paraules, en els gests i sobretot en la faç de l'orador, es reflectia la recança de no tenir mitjans adequats per a defensar Catalunya en cada una de las seves valls, en cada un dels seus rius, en cada una de les seves muntanyes, tal com ell mateix havia demanat feia pocs dies al nostre poble. De les coses que va dir Companys i de les que van dir els altres que intervingueren en la discussió, hom deduïa que la catàstrofe era inevitable i àdhuc inajornable. Josep Terradellas volgué donar una nota relativament encoratjadora; però se li coneixia que la donava, més que per convicció, per complir allò que ell creia el seu deure de dirigent. D'altra banda, les coses vistes que alguns dels presents relataren en conversa particular, abans i després de la reunió, acabaven de fer més ombrívol el quadre.

Prenen ara un fort relleu en el meu record unes manifestacions que, dies enrera, féu Lluís Nicolau d'Olwer —evidentment ben informat pel seu càrrec de governador del Banc d'Espanya— als companys de la Institució de les Lletres Catalanes.

—Els dos exèrcits republicans que actuen a Catalunya —ens va dir—, el de l'Est i el de l'Ebre, es captenen aquests dies molt diferentment. L'exèrcit de l'Est combat, es defensa, contraataca. L'exèrcit de l'Ebre, desarticulat pels primers cops, no existeix. I la inexistència de l'exèrcit de l'Ebre farà probablement inútil la resistència de l'exèrcit de l'Est.

Jo li vaig preguntar:

—Així, Barcelona està en perill d'ésser presa o encerclada?

Nicolau em respongué amb un lleu però definit signe afirmatiu.

El descabdellament de la batalla. — Refaig mentalment les etapes de l'ofensiva franquista contra Catalunya. El curs de les operacions confirma del tot la impressió pessimista. L'exèrcit de l'Est, comandat pel coronel Perea, que ocupava el front des de davant de Lleida fins a la ratlla de França, s'havia aguantat força bé durant les primeres fases de l'ofensiva, i havia perdut molt poc de terreny en els sectors on va ésser atacat, o sia el cap de pont de Balaguer i el Montsec. Però l'enderrocament del front republicà en el tros final del Baix Segre i després a l'Ebre, on hi havia l'exèrcit comandat pel coronel Modesto, deixava en descobert el flanc esquerre de

l'altre exèrcit, que s'ha vist obligat a retrocedir al seu torn. Les unitats de l'exèrcit de l'Est, bo i retrocedint, formen encara una línia. Les unitats de l'exèrcit de l'Ebre ja no formen línia ni res. Tot el coratge de la gent nostra no pot variar l'aspecte de la batalla, en la qual l'enemic té, no sols una enorme superioritat de material, ans encara la superioritat numèrica de les tropes. La de material, però, és molt més accentuada. Contra un avió republicà, tres avions feixistes; contra una metralladora, cinc; contra un canó, deu.

Ho veig bé: la batalla quedà decidida a favor de l'enemic el dia que aquest, trencat ja el front dels republicans, aconseguí desallotjar-los de Les Borges Blanques i d'Artesa de Segre, que eren el seus primers objectius. En llegir el comunicat del Ministeri de Defensa que donava compte de l'evacuació de les dues viles, un col·lega del Parlament de Catalunya, Jaume Simó i Bofarull, va dir-me:

—Això està llest!

I amb la mà dreta traçà en l'aire el senyal de la creu, a tall de benedicció fúnebre.

Per la meva part, havia dit a alguns amics, des del començament de l'ofensiva:

—Si perdem Cervera, estarà perdut tot.

I Cervera ha estat perduda. A partir de la fàcil entrada dels franquistes al Camp de Tarragona, entrada que sorprené tots els que coneixem les formidables posicions naturals de la Riba, el Coll de Lilla i el Coll de Cabra, la desfeta total es presenta com a segura i com a molt pròxima.

En les primeres setmanes de l'ofensiva hom podia esperar que el forat obert per l'atac italià al Baix Segre —on algunes unitats de carrabiners, poc combatives i menys foguejades, no aguantaren gens bé— seria tapat per un groixut cordó de tropes republicanes de xoc. Aquesta era l'esperança de l'alt comandament republicà, segons unes referències il·lustrades amb un croquis que va donar-me el diputat i major metge Miquel S. Conillera, director de l'agrupament hospitalari de Girona, que havia parlat amb alguns caps republicans.

—Es posarà un embenat al trauc —ve dir-me en termes de cirurgia.

Però no va ésser així. Els franquistes i sobretot els italians, anaren introduint pel forat masses d'homes i material i emprengueren una altra etapa de l'ofensiva. Avançaren en distintes direccions, per una sèrie de violentíssims atacs fulminants que van esbotzar l'embenat. I les forces republicanes ja no van poder oposar per aquell costat una resistència seriosa. No podien fortificar les noves posicions de reraguarda perquè les unitats motoritzades de l'enemic arribaven de seguida, precedides per l'aviació, i impedièn la fixació de les nostres forces damunt el terreny. Si els republicans volien allargar gaire la resistència sobre unes posicions determinades, com que no hi havia línia per llur part, l'enemic passava per un altre lloc, i ells, amenaçats d'envoltament, havien de retirar-se de qualsevol manera. Val a dir que en certs casos en què era possible de mantenir la resistència, els soldats nostres, fatigats i deprimits, desistien aviat de combatre.

Havent entrat l'enemic fins més enllà de la zona fortificada pels republicans, els seus avions, canons i tancs fan la principal feina, que no pot ésser impedita ni contrarestada. El fet és que, pel Sud, s'ha perdut el contacte amb l'enemic i no es lliuren ja accions importants, que estarien anticipadament perdudes i que no hi ha cap interès a entaular. El procediment preferit per a retardar l'avanç dels franquistes és la destrucció dels ponts, feina que en alguns sectors és portada a cap amb un mètode perfecte dins el gènere. Em conta un amic ben assabentat, que un cap d'enginyers surt sovint, amb unes companyies de soldats, en la direcció d'avantguarda; diuen que van a organitzar posicions de defensa, però en realitat van a enderrocar ponts.

L'envergadura de la batalla ha accentuat la inferioritat de mitjans de les forces de la República. Les tropes del *Campesino* —encara anomenades així, però que ja no estan manades per aquest cap— i les de Lister, que acudiren al sector més amenaçat, no van donar el rendiment d'altres vegades, i hagueren de cedir el terreny i retirar-se com pogueren en les direccions Est i Sud-Est. Una brigada entera de la divisió del *Campesino* —ahir m'ho contava un oficial que hi serveix— va ésser copada a prop de Les Borges. I les fortificacions de l'Ebre, construïdes de cara al riu, no serviren gens en ésser atacades de costat i de revés per les unitats franquistes que, després de passar el Segre, entraren al Nord del Priorat. Els caps republicans d'aquells sectors s'han mostrat, si no incapaços, deficients. Posseïdors d'innegables qualitats per a accions locals i reduïdes, no tenen coneixements tècnics ni

intuïció per a les grans accions. La batalla de Catalunya és massa batalla per a ells.

I la batalla és perduda. Els franquistes entraran a Barcelona! Només queden tres o quatre o cinc dies a la Barcelona catalana i republicana.

Barcelona i Catalunya. — Quan, avui fa vuit dies, jo, tarragoní, vaig saber que els invasors havien ocupat Tarragona, vaig sentir una aguda punyida al cor, com si hi hagués penetrat la punta d'un glavi. Vaig veure amb la imaginació com si els tingués al davant, els carrers de la ciutat, aquells carrers de la meva infància i de la meva joventut, ara plens de franquistes i d'italians, orgullosos d'haver conquerit, sense disparar un sol tret, la romana Tarraco. Vaig veure vora la platja tarragonina, el xalet dels meus estius, on he escrit una bona part dels meus articles i llibres.

Es d'una altra mena la punyida que sento al cor — més profunda, més dolorosa, més perllongada — davant la certitud que un dia d'aquests Barcelona serà ocupada al seu torn. Ja no és el tarrogoní, és el català, el català nacional, qui sent el punyent dolor.

Els cops contra Barcelona van, més que contra la ciutat, contra la nació. No hi hauria res perdut definitivament si Barcelona aguantés enmig del país envaït. Però caiguda la capital, la resta del país aviat caurà. "Torre mestra del Principat", és anomenada Barcelona en vells documents. Quan la torre maestra cau, tot el castell se'n va a terra.

Diversos fets de la història catalana vénen a la meua

memòria. Hi vénen sense ordre cronològic, gairebé alhora, com un eixam. Tot resseguint-los, els ordeno... Neix verament Catalunya a principis del segle IX (l'any 801 segons uns autors, l'any 803 segons uns altres) en ésser reconquerida Barcelona per Lluís el Bondadós, fill de Carlemany; després, en l'època comtal, l'Estat català en formació es veu amenaçat d'enfonsament cada vegada que una reacció ofensiva dels sarraïns els porta fins a la capital. L'any 1285 la croada papal que donà lloc a la invasió francesa, no arriba a constituir un greu perill per als catalans, perquè els invasors no poden acostar-se a Barcelona. L'any 1462, fracassa el pla militar que contra el Principat havia concebut Joan II, perquè fracassa el setge posat a Barcelona pels francesos, aliats aleshores del destronat monarca; a la inversa, s'acaba la lluita l'any 1472, en rendir-se Barcelona per la fam i per la pesta. L'any 1641, la magnífica victòria dels barcelonins a Montjuïc, salvant Barcelona, salva Catalunya; a la inversa, l'any 1652, la pèrdua de Barcelona, afamada i empestada, porta la pèrdua del Principat, com reconegué Lluís XIV en una proclama que mesos després adreçà als catalans. L'any 1714 queda als patriotes una última llueur d'esperança mentre Barcelona segueix resistint darrera les muralles esberlades, i tot s'acaba quan Barcelona cau davant l'envestida dels exèrcits d'Espanya i França. Sempre la caiguda de Barcelona ha estat l'últim episodi important de les guerres adverses a Catalunya.

Ahir havia decidit d'aprofitar el matí d'avui, diumenge, per a redactar el text d'uns cartells que Rafael Tasis i Marca m'ha demanat en nom de la Sots-Secre-

taria de Propaganda de la República. Pensava recordar als barcelonins, en un dels cartells projectats, la data del 26 de gener del 1641 — dijous vinent farà 298 anys — en què l'exèrcit invasor del marquès de Los Vélez (compost per una majoria d'estrangers, entre els quals hi havia italians, irlandesos, alemanys, portuguesos i valons), va ésser derrotat pels catalans i pels francesos a la muntanya de Montjuïc i al pla d'Hostafrancs. No es repetirà ara aquella gesta gloriosa? No; no hi ha cap possibilitat. No hi ha ni la possibilitat d'una defensa verament catalana de Barcelona i de Catalunya. La direcció de la defensa no està ara — ni molt, ni poc, ni gens — a les nostres mans. No es deixa als catalans gairebé altre lloc que el de reclutes. Són bons per lluitar, per treballar, per morir, però no pas per manar en l'exèrcit i en el Govern de la República. Manquen així fins els ressorts psicològics d'una reacció catalana heroica i decisiva. "Els catalans han de tenir més intervenció en la defensa de Catalunya", ha remarcat Comorera mateix, malgrat la seva adhesió incondicional al Govern Negrín. Cap paper important no s'ha donat ni és dona als catalans, si no és el paper de culpables de les derrotes, i sobretot el de culpables de la desfeta final, que se'ns tenia reservat des de bon principi de la guerra per al cas d'un desenllaç advers.

Contrast paradoxal! Quan ací dirigien la guerra els homes de la Generalitat, aquests eren objecte de totes les crítiques i de totes les acusacions per part dels governants de Madrid i després de València, i això que aleshores teníem el front Aragó endins, havíem conquerit les

tres quartes parts d'aquella regió, assetjàvem Osca, érem gairebé a tret de canó de Saragossa, havíem realitzat l'expedició a Mallorca (contrariada pel Govern central) i havíem tramès importants forces en socors de la capital espanyola. I quan aquells governants van arribar a la direcció de la guerra al front que Catalunya sostenia, succeí que en llurs mans aquest front d'Aragó va enfonsar-se, l'enemic va arribar de primer a mossegar la terra catalana i darrerament l'ha envaïda amb una empenta que no pot ésser deturada per les nostres unitats, afeblides per l'esforç excessiu de la recent batalla de l'Ebre.

El cartell projectat estaria fora de lloc. Desisteixo de redactar-lo. Potser el dia 26 de gener, aniversari de la victòria de Montjuïc, els franquistes ja seran a Barcelona. Els generals de Franco hauran estat més sortosos que els de Felip IV. ¿I si els franquistes entressin a Barcelona precisament el dia 26? Aquest pensament em fa un mal cruel.

Políticament, el cas actual de Catalunya és pitjor que els casos dels anys 1640 i 1714. Ara, gent d'altres terres ens ataca des de fora, i gent d'altres terres ens mana des de dins. En aquesta lluita, els catalans estem entre dos focs.

Un pressentiment? — De sobte una idea m'assalta en forma d'interrupció al monòleg mental. "I si la meua vida acabés d'ací a pocs dies amb un afusellament?" Morir executat és una cosa que, si algun cop l'havia pensada com una eventualitat vaga, mai no l'havia sentida com un perill. L'any 1909, amb ocasió de la Setma-

na Tràgica, vaig estar a prop d'una fi sinistra; però no ho vaig saber fins més endavant.

Per què em surt de dintre aquesta veu? Analitzo, amb més curiositat que alarma, la idea que m'ha assaltat. És la reminiscència d'un somni? És un crit sortit del subconscient? Comprovo que no és deguda a la reflexió ni a l'associació d'idees. Si jo fos supersticiós, em pensaria que es tracta d'un pressentiment. Alguns pressentiments meus, bons i dolents, s'han confirmat; molts d'altres, moltíssims més, no s'han confirmat de cap manera. Els pressentiments que tenen confirmació no són en veritat res de sobrenatural, d'extraordinari ni de metapsíquic. Vénen a ésser uns quants pronòstics encertats entre un rengle copiós de pronòstics errats. I el nombre dels encerts no és superior al que el càlcul de probabilitats fixaria. Fet i fet, per a endevinar l'esdevenidor, llunyà o pròxim, més val recórrer a la lògica i a l'experiència. Fent-ho així, també ens errarem de vegades. Però no pas tantes...

Per la virtut d'aquest raonament realista em sento tranquil·litzat. Aquella veu interior més o menys misteriosa no m'ha impressionat. El subconscient? Ja havia observat moltes altres vegades (i recordo haver-ne parlat, en conversa íntima, amb Puig i Ferreter) que el subconscient desapareix com una ombra fonedissa tan bon punt s'encén dins l'ànima la llanterna de la raó.

Em ve present — això sí que és per associació d'idees — que ahir vaig veure enganxats a les parets dels carrers uns cartells del PSUC (Partit Socialista Unificat de Catalunya) que reproduïen en grosses lletres uns paràgrafs d'un article meu publicat fa pocs dies a *La Huma-*

nitat. Aquell article era una invocació a la resistència dels catalans i una declaració de fe en Catalunya, qualsevol que sigui el desenllaç de l'actual guerra. "Catalunya ha estat feta en deu segles, i no la podran desfer en dies, en mesos ni en anys". Tal és la frase cabdal de l'article. Sota el fragment reproduït es destaca la meua habitual signatura: *A. Rovira i Virgili*. Em sento honorat pel cartell, però penso que si els franquistes em poguessin atrapar, en tindrien prou amb aquest text per a condemnar-me a l'última pena. Es clar que, per a això, no els faria falta el cartell ni l'article.

L'ambient popular. — Són ja quarts de deu del matí quan em porten els diaris. El comunicat del Ministeri de Defensa fa mal dring, amb tot i les fórmules dissimuladores emprades d'algun temps ençà. Miro el meu article quotidià de *La Humanitat*. Serà l'últim? El company que redacta la secció "Antena" ja fa dies que ha desmuntat el seu aparell.

Allò que em criada més l'atenció damunt la premsa, allò que constitueix la nota sensacional del dia, és un decret de la Conselleria de Treball pel qual es disposa, a partir de demà dilluns, una mena de vaga general, llevat en les indústries de guerra i de subsistències i en els serveis públics. Les fàbriques, els tallers, les botigues, els magatzems, restaran tancats. El personal, però, haurà d'acudir davant de cada establiment a l'hora acostumada, i allí rebrà instruccions. Els obrers, i dependents seran destinats a serveis especials, principalment a obres de fortificació.

El decret és presentat com una mesura per a intensificar i assegurar la defensa de Barcelona contra els exèrcits enemics que s'acosten pel Sud i pel Nord-Oest. Hom pot preguntar-se si es tracta de preparatius per a resistir el setge imminent. No és molt difícil endevinar el veritable sentit d'aquestes disposicions. Allò que en realitat es prepara és l'evacuació de Barcelona. I trobo que el procediment adoptat per a preparar-la és força enginyós.

Els meus familiars m'expliquen algunes converses que aquell matí han sentit pels carrers. Això em permet d'adonar-me que hi ha en el poble una emoció general i profunda, una emoció d'aquelles que només és produeixen en vigílies d'un canvi transcendental. Els franquistes de la cinquena columna multipliquen llur activitat i accentuen llur audàcia. Es consideren victoriosos i es descaren en públic. Les dones fan el primer paper. En plena mobilització de quintes — quin error el de la mobilització d'ara! — criden a la plaça, al tramvia, a les cues:

—Aquests de la República i de la Generalitat, Negrín i Companys i tota la colla, perquè ells puguin fugir i salvar-se, envien els nostres fills a morir!

Les persones adictes, que són encara la majoria, estan deprimides per l'agreuament progressiu de la situació militar, i no reaccionen tan vivament com abans en escoltar les frases provocatives.

L'ambient popular esdevé anguniós. Tanmateix hom pot fer una interessant observació: són força els qui, per una tossuderia sentimental, no volen encara creure en la catàstrofe que ens ve al damunt. S'imaginem que, negant-se a creure-hi, ajuden a evitar-la. Hi ha un fons de raó en

aquesta actitud. Es la revolta del nostre anhel contra la realitat adversa. Es la fe en el miracle, que de vegades fa el miracle.

A desgrat de les falles que hom pugui assenyalar, trobo admirable el capteniment de Barcelona durant la guerra. Barcelona ha resistit gairebé més enllà de les forces humanes. Ha aguantat dos anys seguits els reiterats bombardeigs, les alarmes contínues, les incomoditats creixents, la constant insuficiència i la freqüent paràlització dels mitjans de locomoció i transport, l'escassetat extrema dels queviures. Ha treballat, ha mantingut la vida quotidiana, ha donat un gros percentatge de combatents als exèrcits de Catalunya i de la República. Ha acollit amb dolor, però amb enteresa, tota la pluja d'adversitats de la lluita. S'ha empobrit, s'ha amagrit, s'ha decandit. Ha ajudat més que no ha estat ajudada. I com a paga, ha rebut més recriminacions que lloances. Per a altres ciutats, corones heroiques, per a Barcelona, càrregues i insults.

"Encara sou ací?". — Aquest migdia han vingut a casa uns parents i uns amics. Tots, en entrar, diuen el mateix, amb un to de reny ensems greu i afectuós:

—Encara sou ací? Què penseu fer?

Jo els contesto:

—Hi ha prou temps per fer el que calgui.

Un dels parents em pregunta:

—Es que encara tens confiances?

—No en tinc cap — és la meva resposta.

I el diàleg segueix, vivíssim, nerviós:

—Si no tens cap confiança, no pensaràs pas esperar ací els franquistes?

—Penso que me n'hauré d'anar.

—Quan?

—Molt aviat.

—Però quan, fixament?

—No ho sé.

—Em sembla que ja hauries de saber-ho!

L'emoció del meu interlocutor, home impressionable, el fa ésser una mica impertinent.

—Sóc diputat del Parlament de Catalunya — replico — i considero que els diputats, per anar-nos-en, hem de fer-ho en virtut d'un acord previ o d'indicacions oficials.

—Es que moltes persones significades, diputats i tot, ja han marxat, o estan a punt de marxar.

—Ja ho sé. Però moltes d'altres són encara a Barcelona i prefereixo marxar dignament amb els darrers.

—Faràs tard!

—No ho crec.

—Doncs ho agafaràs massa just. A última hora serà difícilíssim el sortir de Barcelona. Milers i milers de persones voldran sortir, i no hi haurà prou cotxes, ni prou benzina. Les carreteres s'obstruiran. Es produirà un estat d'anarquia i de pànic.

—Tot això és possible. No t'ho nego. Són eventualitats que no em fan gens de goig. Però quan s'ha acceptat un càrrec públic, s'ha d'acceptar també el risc de moments com aquest.

—No vulguis ésser màrtir.

—No aspiro a ésser-ho.

—Doncs no vulguis fer el valent.

—Ni el valent ni el covard. Aspiro a una cosa més senzilla: ésser digne. I d'això no en rebaixo res.

—Els altres no miren tan prim.

—N'hi ha que no, i n'hi ha que sí.

—I si els diputats no prenen cap acord, ni us ve cap indicació?

—Cas que l'acord o la indicació no vinguin per tot demà, prendré un determini junt amb alguns companys de la meva confiança.

—I la teva muller? I els teus fills?

—Vindran amb mi. Ja ho tenim parlat, i és cosa resolta.

Hi ha un moment de silenci.

—Tens el passaport? — em pregunta el meu parent.

—No — contesto —, però confio tenir-lo. Al capdavant, això és una cosa secundària. Crec que és urgent sortir de Barcelona. No crec que ho sigui encara sortir de Catalunya.

Un dinar al Majèstic — Em decideixo a anar a dinar, com altres dies, al restaurant que per als diputats del Parlament català s'ha instal·lat fa uns tres mesos, a l'Hotel Majèstic. Cada diputat té dret a dur-hi un acompanyant, que pot ésser un familiar o una altra persona. El menjar que hi donen, per vuit pessetes el cobert, no és gran cosa; però en circumstàncies com les d'ara, és de bon aprofitar.

A la una de la tarda surto amb la meva muller, que

deixa preparat un petit dinar per als nostres fills. Anem a peu, com quasi sempre. Ni la meva condició de diputat, ni la de vicepresident primer del Parlament de Catalunya, no m'han valgut l'avantatge de disposar de cotxe, ni tan sols per anar i venir entre Horta i el centre de Barcelona (sis quilòmetres llargs). Quan demano a aquest objecte el cotxe d'un amic, me'l deixa si el té disponible; però jo estalvio tant como puc aquestes peticions. Més m'estimo fer l'esforç físic de caminar una hora i mitja que no pas l'esforç moral de demanar el cotxe. D'altra part, el caminar em plau; és un dels meus plaers preferits.

Per a aquells que no ens servim de cotxe, l'anar a peu, en aquests temps, és l'únic mitjà de locomoció segur, i generalment el més ràpid. Els tramvies i autoòmnibus només funcionen, si funcionen, unes quantes hores al dia, i ben sovint han de parar per les alarmes i els bombardeigs.

Al Passeig de Maragall, se'ns ajunta un amic meu, mestre d'estudi d'Horta, bon català i bon home. Ens ensenya un camí de drecera a través del Guinardó. Però aquest camí té un inconvenient: en cas de bombardeig no ofereix cap refugi, ni el d'una entrada de casa, ni el d'un establiment. Prou que ho comprovem ara mateix. Udolen les sirenes, i aviat se senten dues classes de detonacions característiques: les dels canons antiaeris que tiren i les de les bombes que esclaten. Ens posem a caminar de pressa per arribar més aviat a una zona urbanitzada. Hi ha canonades que peten molt a prop, dalt del turó de La Rovira i el del Carmel; les bombes dels avions sonen lluny, cap al port. D'uns quants dies ençà,

l'aviació enemiga ha concentrat la seva acció destructora damunt el port i els voltants, i ha deixat relativament tranquils els altres indrets de Barcelona. Al cap de cinc minuts, les detonacions cessen.

Són més de les dues de la tarda quan entrem al Majèstic. Hi trobem poca gent. En accentuar-se, aquestes darreres setmanes, la dificultat d'adquirir queviures, un cert nombre de col·legues que tenien mitjans propis per a proveir-se els veieren minvar tant, que al capdavall acudiren a l'hotel i per tal causa la concurrència havia augmentat. Fa dies, però, que tendeix a disminuir. Hom nota moltes absències persistents. La majoria dels diputats tenen la família lluny de Barcelona, i ells van a reunir-s'hi cada fi de setmana; sovint hi resten fins al començ de la setmana següent, i no és rar que facin el pont d'una setmana a l'altra. Quants som els que restem a Barcelona amb les nostres famílies? No devem ésser més enllà de set o vuit. La meua filla, alumna de l'últim curs a l'Escola de Bibliotecàries de la Generalitat, ha volgut anar cada dia a classe.

Serra Hunter, que dina, com els altres dies, amb la seva muller, em diu que ha de parlar un moment amb mi. Ell i jo havíem tractat, dies enrera, de la conveniència de portar les nostres famílies a Girona, si la situació s'agrujava. Ni l'un ni l'altre no teníem el passaport llest. Jo havia dipositat mesos ha el meu (expedit abans del 19 de juliol, amb motiu d'un viatge a París), al Secretariat del Partit d'Esquerra Republicana. Posteriorment el passaport i els documents que l'acompanyaven per a incloure-hi els familiars, passaren a la Conselleria de Governació.

Com que jo no havia insistit gaire a reclamar-lo, el passaport no venia. Mentrestant, d'altres diputats, i molts de senyors que no ho són, estaven en possessió dels respectius passaports i en feien ús sempre que els convenia. Per al meu viatge de l'any passat a la U.R.S.S. com a delegat català de l'Aliança d'Intel·lectuals, vaig utilitzar un passaport especial del Ministeri d'Estat, que només serveix per una sola vegada. La cosa millor, a fi d'evitar recels i excessos precaucionistes, seria que tots els diputats tinguessin passaports extesos, però dipositats en mans del cap del respectiu grup parlamentari o del secretari general del partit, i que només en poguessin fer ús en casos justificats.

En havent dinat parlo amb Serra Hunter. Em comunica noves extremadament pessimistes sobre la situació militar i política. Després m'explica que, tot just fa tres dies, ha sabut que el Govern de la República disposa, fa a prop d'un any, que fossin facilitats passaports als diputats dels dos Parlaments, el català i l'espanyol, sense més tràmit que la presentació del carnet a l'oficina de l'Estat encarregada d'aquest servei. Això no fou comunicat oficialment per ningú als diputats catalans. Alguns que ho van saber particularment acudiren a l'oficina al·ludida i obtingueren els passaports. Ells es creien probablement que els altres també hi havien acudit o hi acudirien. Amb tot, s'ha donat el cas que, seient amb alguns companys a una taula del Majèstic, heu parlat de la qüestió dels passaports i us heu planyut del fet que els uns el tinguin en regla i els altres no, sobretot

en els actuals moments, quan la manca del passaport us pot causar les més greus dificultats i us pot exposar als pitjors perills. I bé: els vostres interlocutors, que duen el passaport a la butxaca i que l'han aconseguit pel fàcil procediment indicat, es guarden de comunicar-vos-ho i segueixen la conversa tot fent el desentès. Llur actitud pot semblar una monstruositat. Però és una cosa més humana: un excés de prudència. Molta gent creu que els passos que es donen en afers delicats, han de mantenir-se secrets per a no esguerrar el cop. Hi ha persones a les quals el propi perill fa insensibles al perill dels altres.

Facilitades per Serra Hunter, tinc ja en el meu poder les dades necessàries per a anar a treure el passaport. Faré les gestions demà al matí. Veig que jo sóc dels últims a ocupar-me d'aquesta qüestió. Serra té ja el seu passaport, i només li manca el visat del Cònsol francès.

—Aneu de pressa — em diu —, perquè si no ja no hi sereu a temps.

El final de la conversa és interromput i abreujat per un bombardeig intensíssim.

No hi ha barratge. — En cessar les detonacions, parlo amb diversos companys que resten a l'hotel. Tots coincideixen a dir que no tenim altre remei sinó sortir de Barcelona, i com més aviat millor.

Les notícies alarmants van d'un grup a l'altre. Se sap que els franquistes ja han arribat a Sitges, a Vilafraanca i a Igualada. Ningú no creu que pugui establir-se un barratge davant els invasors. S'havia parlat d'una

línia de resistència Garraf-Calaf. Organitzada amb temps, amb gent i amb material, seria una línia molt forta; però sembla que no hi ha prou material, ni prou gent, ni prou temps. Les converses amb alguns amics que vénen de les comarques envaïdes són descoratjadores. La derrota de l'exèrcit de l'Ebre pren el caràcter d'una desfeta i en alguns llocs el d'una desbandada.

Qui pot confiar ja en barratges? Qui pot creure que hi haurà encara muntanyes o rius per a deturar els franquistes? Ni les muntanyes de Garraf, ni les de Calaf, ni el riu Llobregat, no poden deturar l'allau que ha passat sense gaire esforç a través del Priorat, les Muntanyes de Prades i la serra partionera del Camp de Tarragona i la Conca de Barbarà.

Hom calcula els dies que trigaran els franquistes a entrar a Barcelona. L'opinió unànime és que aquests dies poden comptar-se amb els dits d'una sola mà.

Ja no hi ha salvació per a Barcelona. Ja no hi ha salvació per a Catalunya. Ni embenaments ni barratges les podran salvar de la nova caiguda tràgica.

Els matiners. — La conversa recau sobre el cas de diverses persones —de tots els partits i de totes les sindicals— que no han volgut esperar els últims moments i han començat a caminar. N'hi ha que són a prop de la frontera. N'hi ha que l'han passada. És de doldre que no hagin estat ateses les indicacions que vaig fer a la reunió de Les Tres Torres. Vaig dir que calia evitar que es repetís l'espectacle del mes de març de l'any passat, quan una vintena de diputats del Parlament català se

n'anaren a la Cerdanya amb llurs famílies. (Cal dir que hi van trobar molts diputats castellans del Parlament espanyol que se'ls havien anticipat). "Allò que hagi de fer-se —vaig dir— ho hem de fer junts, segons els acords presos o en virtut d'instruccions autoritzades. Cal que tothom s'abstingui d'iniciatives individuals, que desorienten i desmoralitzen el poble. Si cal córrer perills, els hem de córrer tots els diputats. Si cal prendre precaucions, han d'ésser preses per a tots. Pel que toca a les famílies, les facilitats han d'ésser les mateixes; els uns tenen les famílies a resguard, els altres no. I cadascú estima els seus. No hem de fugir porugament, ni hem de deixar-nos escorxar inútilment. Entre aquests dos extrems hi ha l'extremitat compliment del nostre deure. Hauríem d'establir un pla de conjunt, una coordinació, d'esforços, un contacte permanent entre els diputats. El nostre càrrec, si ens dóna drets, ens imposa deures, i un d'aquests deures és el de no sortir de Catalunya quan encara hi ha soldats nostres que combaten. Si ha d'ésser evacuada Barcelona, ens podem aplegar a Girona, o a Olot, o a Figueres. Mentre hi hagi un tros de terra catalana lliure de la invasió, en aquell tros hi ha d'haver els diputats de Catalunya. No es pot admetre, ni es pot permetre, que cadascú tiri pel seu cantó, i que el Parlament quedi de fet dissolt per la dispersió dels diputats".

Això és, en resum, el que vaig dir fa nou dies. Per posar en pràctica aquestes idees, era necessari que en tal aspecte hi hagués una direcció. I fins avui no n'hi ha hagut cap. La manca de direcció adequada disculpa,

si no justifica, l'acció individual. Si una part dels diputats i prohoms és ja fora de Barcelona, sense altre guiatge que el propi albir o el propi instint, ¿com podem demanar disciplina als que són encara ací?

Amb tot, em guardaré prou de jutjar severament certes actituds d'ara. El mal ve de lluny. Ve dels exemples perniciosos, de les anteriors toleràncies i complaences. Ve de quan es va mostrar una indeguda i gairebé escandalosa lenitat amb algunes persones que, molt d'hora i amb diferents pretextos, van desertar del lloc que ocupaven i van instal·lar-se a l'estranger. El front de Cerdanya no és gloriós. Però menys encara ho és el front de París.

El cor del poble. — Mentre la meva muller i jo ens en tornem a peu cap a Horta, comença un altre fortíssim bombardeig, que ens agafa al Passeig de Sant Joan, cantonada al carrer de València. Allí mateix hi ha un refugi, encara a mig fer, com quasi tots els de Barcelona; però no hi entrem. Em desplau l'entrada dins aquells soterranis foscos on la gent esfereïda s'empeny i s'agombola. Prefereixo entrar a l'escala d'una casa del xamfrà que tenim al davant. És la mateixa casa on jo havia habitat amb la meva família des del començ de la guerra fins fa deu mesos; ens hi havíem traslladat perquè amb la reducció i la inseguretat de les comunicacions ens era molt incòmode l'anar i venir d'Horta, i vam deixar-la perquè es trobà situada en una de les zones més castigades pels bombardeigs aeris, zona que la gent anomenava "el barri de la mort". Diverses vegades van caure bombes a pocs metres de distància d'aquella casa, i per

dues vegades els vidres de les finestres van saltar a bocins.

Tornant cap a Horta parlo amb alguns amics i coneguts, i veig que s'estén ràpidament la impressió que som a les acaballes. M'adono de la tèrbola satisfacció dels franquistes més o menys disfressats, que em miren amb ulls dolents, i trobo compensada llur actitud pels qui em donen les millors proves d'amistat sincera. Agraieixo sobretot el gest d'un amic catalanista, el qual no he vist temps ha, i ara m'ha fet oferir el seu domicili per al cas que em convingués d'estar amagat.

Heu-vos aquí unes persones d'estament modest — un revisor d'autoòmnibus, uns funcionaris de la Generalitat, un caixista— que han vingut a estrènyer-me la mà. I amb quina emoció ho han fet! A la mà meva han quedat marcades unes empremtes que mai no s'esborraran. Els ulls d'aquests amics diuen allò que no gosen a dir els llavis.

—Aneu-vos-en! No us deixeu agafar!

La meva filla em conta que una companya seva de l'Escola de Bibliotecàries li ha preguntat:

—Que encara no és fora el teu pare? No deu pensar pas quedar-se!

Aquella noia, que jo no conec, tenia, en dir això, els ulls plens de llàgrimes.

Avui he vist a Barcelona la infinita tristesa dels uns, la sorda alegria dels altres. Allò que no hi he vist —ni avui, ni cap dia— és l'esfereïment del pànic o el contagi de la desmoralització. Els catalans dignes tenen l'ànima esqueixada, sagnant. Podrien repetir aquella fra-

se de Taine, l'any 1870: "Hi ha dies que la meva ànima és tota una llaga". Saben que els espera el sofriment, la pobresa, la presó o l'exili, potser la mort. El cor se'ls estreny; a estones la vista se'ls enfosqueix. Però no renuncien a l'ideal, ni es penedeixen de tenir-lo; no tremolen, ni senten les basques de la por.

Davant les perspectives de la guerra hi ha milers, desenes de milers de catalans, que acceptarien amb alegria els sofriments actuals i altres de pitjors, si amb això pogués evitar-se el triomf de l'enemic. Patir rai; la qüestió és que no vinguessin els feixistes! Menjarien de gust l'escàs pa negre i la mica d'altres queviures; caminarien dies, setmanes i mesos, com a espectres descarnats i esgrogueïts; aguantarien dos, quatre, vuit bombardeigs diaris pel temps que fos; donarien generosament el darrer fill i la darrera moneda; s'avindrien a tot, a tot, abans de veure els franquistes envaint, dominant, esclafant Catalunya.

No tothom és així en el nostre poble. Però les virtuts cordials d'aquests bons catalans compensen les tares de molts altres i ens redimeixen de moltes febleses col·lectives. Mentre tantes coses s'esquerden i es trenquen i cauen pel cop de la desfeta, el cor del poble batega noblement dintre el pit angoixós.

Capítol II

CALDRA SORTIR DE BARCELONA

Dilluns, 23 de gener

PASSOS inútils sota les bombes. — De bon matí tots els de casa anem a peu cap a Barcelona. Ja no puc ajornar més la qüestió del passaport, i em penso que l'he ajornada massa. Mentre fem camí hi ha dos bombardeigs, cap a la banda del port. El meu fill, que té 10 anys, camina sense cansar-se; però s'afecta visiblement per les fortes detonacions.

Hem arribat a quarts de deu a les oficines que té la Conselleria de Governació a la Granvia, a prop del Passeig de Gràcia. L'alt funcionari pel qual demano no ha arribat; un porter em diu que acostuma a anar-hi cap

allà a les deu. A un quart d'onze hi torno. Encara no hi és. Un col·lega del Parlament que trobo allí, Francesc Arnau, m'adreça a un funcionari present que potser podrà servir-me. Desitjo que em sigui tornada la documentació, per tal d'acudir directament a l'oficina de l'Estat. Però tot allò que es refereix als passaports és dintre d'un fitxer, del qual té les claus una senyoreta funcionària que aquest matí no ha comparegut. El funcionari amic s'ofereix a iniciar la tramitació, i si bé comença a estendre un document per avançar feina, no pot tirar endavant sense altres documents. Com que la funcionària de les claus no ve, estemordida segurament pels bombardeigs continus d'aquest matí, quedem de tornar a la una.

Tenim dues hores per a fer altres gestions. Porto la meva muller i el meu fill a casa d'un parent; tot just hi entrem espetega un nou bombardeig. En cessar el soroll surto al carrer amb la meva filla. Ella es dirigeix a l'Escola de Bibliotecàries. No hi ha classe, perquè les classes estan suspeses a tots els establiments docents; tanmateix hi vol anar; comprèn el caràcter de comiat que tindrà aquesta visita, i n'està tota afectada. Jo em dirigeixo a les oficines del Departament de Presidència de la Generalitat instal·lades al vell palau egregi, que trepida aviat sota un altre bombardeig. Tot pensant que potser és la darrera vegada que hi entro, miro amb recança la galeria gòtica, desfigurada per les pilastres de maons que han estat alçades provisionalment entre les fines columnetes.

Manquen molts funcionaris. Quasi tots els absents

són fora de Barcelona; uns, compresos en les classes mobilitzades, han anat a incorporar-se; uns altres han sortit en comissió de servei; també n'hi ha que se n'han anat per iniciativa pròpia.

L'ambient del Palau és d'un pessimisme absolut. Val a dir que hi ha funcionaris als quals caldria més aviat parlar d'optimisme, puix que veuen els esdeveniments amb satisfacció no gaire dissimulada. Els republicans, magnànims o cànids, han tolerat que hi hagi entre el personal burocràtic una part, no pas petita, de gent desafecta a la República i més o menys simpatitzant amb Franco.

A prop de migdia rebo per telèfon un avís amb caràcter urgentíssim. Em comuniquen que a dos quarts d'una hi ha reunió del ple de la Institució de les Lletres Catalanes.

—No hi faltaré —responc.

En sortir del despatx, la noia macanògrafa que m'ha tramès l'encàrrec ve cap a la porta per a donar-me la mà. Sens dubte ha interpretat la crida telefònica com una indicació de la meua immediata sortida de Barcelona.

—A reveure! —em diu en el to de qui dona un comiat per molt de temps.

—Els bons catalans ens tornarem a veure un dia o altre —li contesto.

Aprofitant el quart d'hora que em queda abans d'anar a la reunió, entro al despatx de la Sots-secretaria de la Presidència, a fi de parlar amb Martí Rouret, que la setmana passada m'havia ofert el seu cotxe per a dur la meua família a Girona. El meu amic, enfeinadíssim,

no arriba a donar l'abast a les contínues crides per telèfon, consultes i visites.

—La setmana passada —m'explica— hauria pogut fer-se fàcilment el viatge, però ara em trobo amb grosses dificultats. Hi ha un munt de gent que ha de sortir de Barcelona, i tenim pocs cotxes, pocs xofers i poca benzina. De totes maneres trobaré una solució o altra per a vós i la vostra família. Ja ens veurem al Majèstic a l'hora de dinar.

Després de recórrer algunes sales del Palau, amenaçat novament de profanació, surto al carrer. Em sap greu de no haver pogut acomiadar-me d'un porter, amic servicial i cordial, una mica filòsof i una mica humorista —escèptic, per tant— que ha estat ocupat durant molts de mesos a colleccionar caricatures i dibuixos periodístics relatius a la guerra. No fa molt que, en un mal moment de la lluita, vaig dir-li:

—Això no serà res! Quan calgui, treurem el Sant Crist Gros.

La darrera vegada que el vaig veure —abans d'ahir, dissabte— va dir-me:

—El Sant Crist Gros ja no hi és a temps.

La Institució de les Lletres Catalanes. — Tot caminant he anat a la Conselleria de Cultura, dalt del Passeig de Gràcia, per a assistir a la reunió convocada. Som pocs els que hem acudit: Pompeu Fabra, Josep M. Capdevila, Joan Oliver, Jordana, Francesc Trabal i jo.

Trabal, secretari de la Institució, es mostra agitat. Comença per explicar-nos que ens ha convocat perquè

no hi ha a Barcelona ni el president, Josep Pous i Pagès, ni el vice-president, Carles Riba. I ens ensenya una carta de Pous, escrita el dia anterior, en la qual li comunica que ha rebut una indicació del Conseller de Cultura perquè faci tot seguit la maleta i surti de Barcelona. "Ja podeu pensar —escriu Pous— el gros disgust que tinc".

En la carta de Pous no hi ha cap referència a allò que hagin de fer els altres membres de la Institució, ni a cap mesura de caràcter col·lectiu. Em contraria que no s'hagi obrat coordinadament, i més encara que no s'hagi dut a la pràctica, en el moment oportú, el projecte que l'any passat s'havia convingut, de recollir en unes caixes els llibres, originals i apunts dels escriptors catalans que haguessin d'exiliar-se. Jo havia insistit per tal que això fos preparat amb el temps necessari. Ja no hi ha manera de fer-ho. Només podrem salvar aquells llibres i papers que càpiguen en un recó de la maleta. Prou feina hi haurà per a treure de Barcelona les persones dels escriptors. Algú em fa la confiança que no falten els qui han enviat a l'estranger, no sols el paperam que els ha interessat, ans encara els mobles i la roba de vestir. Tan fàcil que era, fa una o dues setmanes, de dedicar un camió de la Generalitat a l'evacuació del material literari! Sé que el Conseller de Cultura estava ben disposat.

Decidim que uns companys entrin a veure Carles Pi i Sunyer, per tal de canviar impressions amb ell i saber quines són les perspectives immediates. Al cap de poca estona tornen i ens expliquen la conversa. El Conseller ha confirmat que ahir va adreçar-se a Pous i Pagès en el sentit indicat per aquest, i ha insinuat que li féu avançar

el viatge a fi que realitzés unes gestions. D'altra banda, ha assegurat que la Conselleria estava treballant activament per organitzar de seguida l'evacuació dels intel·lectuals catalans.

—En Pi m'ha encarregat de comunicar-vos —em diu Trabal— que per a vós i la vostra família us facilitarà un cotxe de quatre places. Feu el favor de venir al local de la Institució, aquesta tarda, a dos quarts de quatre, i podré fixar-vos el lloc, el dia i l'hora de la sortida, que serà aquesta tarda mateix o demà al matí.

Abans d'alçar la sessió, els presents prenem dos acords: continuar l'obra de la Institució allí on puguem, dins o fora de Catalunya, i encarregar interinament de la presidència Pompeu Fabra. Tots ens estrenyem la mà, com en una mena de jurament.

Es de doldre que no hagi prevalgut l'acord pres a principis de setmana, a proposta meva, de fer el trasllat col·lectiu de la Institució a Girona. Jo havia procurat aplicar als escriptors el mateix criteri de solidaritat i disciplina que havia demanat per als polítics. No n'he pogut sortir. No és que hi hagi una escampada completa dels uns i dels altres. Però en tots dos elements abunden les perniciosos iniciatives individuals o parcials que malmeten la desitjable i exigible organització de conjunt.

Es ja la una. M'encamino amb pas ràpid cap a les oficines de Governació. A mig camí comença un nou bombardeig dels més intensos. El Passeig de Gràcia queda gairebé desert. Encara ressonen les detonacions quan arribo a lloc. Tot seguit la meva muller i els fills em vénen a trobar. No han vingut ni el funcionari ni

la funcionària que esperàvem. Aquell altre funcionari amic amb el qual ja havia parlat al matí, em promet que ell anirà personalment a casa de la funcionària que té les claus del fitxer, i em prega que torni a veure'l a les sis de la tarda.

Tots els meus passos d'aquest matí sota el bombardeig han estat completament inútils. Em sembla que l'afer del passaport ja no té remei, i aviat deixo de pensar-hi. No puc deixar de pensar, en canvi, en els meus papers i llibres, la riquesa que més estimo i que hauré d'abandonar quasi totalment. Sense les obres de lectura i de consulta, i sense els apunts manuscrits, em sentiré pobre i desamparat. Aquesta serà per a mi la pitjor pobresa.

D'Irla a Rouret. — Al Majèstic, a l'hora de dinar, hi ha més diputats que ahir i més desorientació que cap dia. Mentre que ha començat a posar-se en pràctica un pla d'evacuació dels intel·lectuals per la Conselleria de Cultura, no hi ha encara cap pla per als polítics ni per als diputats del nostre parlament. En arribar a l'hotel resumeixo en una quartilla els punts que cal resoldre amb urgència respecte als diputats, i la lliuro al President Irla, que es troba allí, com cada dia, tot voltat de secretaris. Es posa la meua quartilla a la butxaca sense llegir-la, tot dient-me:

—Això, a En Rouret!

Es la seva contesta invariable als companys que li parlen d'aquestes qüestions. Però el cas d'ara, que es refereix als diputats en general, pertoca més a Josep Irla, president de la Cambra, que a Martí Rouret, cap de la

majoria. ¿Per ventura els diputats que no pertanyen a l'Esquerra queden exclosos de les mesures que hom hagi de prendre? Aquí hi ha, per exemple, Pau Romeva, de la Unió Democràtica de Catalunya, que té plantejats els mateixos problemes que els diputats de la majoria i s'hi ajunta per intentar de resoldre'ls. Seria més lògic que fós Rouret qui digués:

—Això a l'Irla!

A través de la seva actitud inhibidora, Irla vol mantenir l'urc d'home íntegre. Adopta el posat d'un president que no sap ni vol saber res dels preparatius d'evacuació. Oficialment, els ignora. Amb tot, pateix força. Pateix per la tragèdia de Catalunya, per la situació dels amics, per la pròpia situació personal. I ell, físicament decandit d'un quant temps encà, no és home per suportar bé un tal feix de malaurances. El veieu compungit, arraulit, lent, encorbat sota el pes de la guerra i dels anys. No té iniciatives, ni tan sols alè.

Rouret dona la impressió que la seva joventut no es deixa abatre per les dificultats. Probablement li desplaui que hagi d'encarregar-se de feines i gestions tan poc grates i tan compromeses com les de l'evacuació dels diputats i altres persones; però s'esforça a reeixir. Les coses fetes o intentades fins ara per sortir del pas, a Rouret han estat degudes.

En principi s'ha decidit la sortida immediata dels diputats del Parlament català. La primera dificultat és la dels cotxes. De moment només n'hi ha dos, per a portar fora de Barcelona un centenar de persones. Alguns companys protesten. Simó i Bofarull diu:

—Em posaré les maletes al coll i me n'aniré amb la dona carretera amunt!

Dels polítics als literats. — Me'n vaig a la Institució de les Lletres Catalanes, tal com he quedat amb Francesc Trabal. Aquesta tarda les alarmes i els bombardeigs aeris vénen cada mitja hora. En arribar al local de la Institució trobo la porta del pis oberta, però dins del pis no hi ha ningú: ni Trabal, ni cap funcionari ni el conserge. M'espero una bona estona i segueixo en la mateixa soledat. Ja havia deixat un paper escrit damunt la taula de Trabal per a fer-li saber que jo he vingut a l'hora convinguda, quan compareix una noia que m'explica que Trabal és a la Conselleria de Cultura, d'on segurament no es mourà. La noia no sap res de l'entrevista que Trabal i jo havíem de tenir.

Quan em dirigeixo a la Conselleria de Cultura comença un bombardeig fortíssim, aquesta vegada més proper, cap a la banda d'Hostafrancs. Segueixo el meu camí, i en arribar a la Conselleria trobo enmig del hall, Francesc Trabal, que es passeja amunt i avall amb un maletí a la mà, a punt de marxa. Probablement ja no es recordava que ens havíem de veure en el local de la Institució.

—Crec —em diu— que marxo aquesta tarda mateix, amb el bibliobús. No és encara segur.

Em comunica que un considerable nombre d'intel·lectuals sortiran demà, dimarts, a les deu hores del matí, d'aquest mateix lloc, i afegeix que hi haurà el cotxe de quatre places per a mi i la meva família. Si no arribo a saber, per casualitat, que Trabal és a la Conselleria de

Cultura i no vinc a trobar-lo, em quedo sense les seves indicacions, tan interessants. No era jo sol, a córrer el perill.

—No sé si podré avisar l'Apa —em diu Trabal—. Voleu fer el favor d'avisar-lo vós?

La sort d'un home i la de tota una família depenen, en casos com aquest, de la bona o mala memòria d'unes persones o d'un simple atzar. He fet telefonar, més tard, a casa de Feliu Elías.

—Es fora de Barcelona — ha contestat la seva filla.

L'Apa, doncs, ha pogut ésser avisat per un altre conducte.

En tornar a l'Hotel Majèstic em donen l'avís de passar per un local del carrer de Còrsega, a prop del Passeig de Gràcia, on estan fent preparatius per a la sortida dels diputats i d'altres persones. Mentre la meua família torna cap a casa en el cotxe de Rouret, jo vaig a aquell local i hi trobo els diputats Simó, Tauler, Soler i Pla, Romeva i Folch, l'ex-comissari d'Ordre Públic a Lleida Jaume Martí i Cabot, i altres col·legues i amics. Al cap de poca estona Rouret arriba. Fa unes hores dominava la impressió que els que no tinguessin els passaports en regla marxarien sense esperar-los; però ara preval el parer de resoldre aquest detall abans de marxar. Els que ja els tenen llestos podran sortir aquesta nit mateix. Quedo amb Rouret que demà a primera hora em trobaré amb un funcionari de la Conselleria de Governació que m'ajudarà per a l'obtenció ràpida del passaport.

—Després —em diu— veniu a veure'm a mi.

—On i a quina hora? —li pregunto.

—En el lloc i a l'hora que cada dia em trobeu. Jo seré al migdia, com sempre, al meu despatx del Palau de la Generalitat. No sóc dels que se'n van sense avisar.

—¿Serà igual —li pregunto— sortir demà que avui?

—Em penso —respon— que ni avui, ni demà, ni demà passat, no hi haurà perill per a Barcelona.

D'aquestes paraules dedueixo que resten tres dies per a evacuar la ciutat.

El darrer capvespre a Barcelona. — Caminant cap a Horta, pel trajecte tantes vegades seguit, a cada carrer, a cada cantonada, davant cada casa, em ve la mateixa idea: "Qui sap quan tornaràs a passar per ací! Potser no hi passaràs mai més..." A mesura que m'acosto al meu xalet, aquesta idea es va fent més penetrant i més obsessionant. Mai un crepuscle no havia estat més ombrívol, per a mi, que el d'aquest dia 23 de gener del 1939.

Abans d'entrar a casa, un esforç de voluntat m'ha restituit tot el domini de mi mateix. El sentiment del propi deure m'ha fet reaccionar de pressa. Cal mantenir el cor fort i donar un exemple de serenitat. No tinc dret a deixar-me arrossegar per la ràfega sentimental.

La meua família és al rebedor, acompanyada d'un parent i d'unes veïnes. Tota l'estança és plena de malletes i farcells.

—Encara no marxem —dic en entrar, i explico breument el resultat de la reunió del carrer de Còrsega.

Tot sopant m'he esforçat per aparèixer tranquil i content. Em penso que ho he aconseguit. Faig una

frase humorística a propòsit dels bagatges que sempre m'han inspirat terror:

—Em fan més por les maletes que els feixistes.

He d'esforçar-me molt per mantenir aquesta aparença de bon humor. La veritat és que sento un dolor agut, com el d'un esquinç al cor.

Examen de papers i de consciència.— Els meus familiars se'n van als dormitoris. Jo em quedo al meu despatx per a triar papers. Es l'última tria. Destruïxo cartes i documents que podrien perjudicar o comprometre altres persones. Ara em ve a les mans una carta que, si fos trobada en un escorcoll, podria costar cara a un antic amic que ha canviat de política tres o quatre vegades i del qual tinc greuges rebuts. Esquinço la carta a miques, unes miques més menudes que les de les altres cartes. En fer això sento com una purificació espiritual que em dona un més alt coratge.

En aquesta hora de prova, sol en el silenci, em sento content de la pròpia conducta i del propi estat d'ànim. Els qui no han sentit mai aquesta impressió desconeixen un dels millors gaudis de l'home, un gaudi que ens compensa moltes misèries i molts desenganys. Alguna vegada he dit en conversa íntima:

—Jo no sóc ni orgullós ni modest. No sóc orgullós perquè em conec prou a mi mateix, i no sóc modest perquè conec prou els altres.

Aquests dies, però, he sentit de vegades un sentiment d'orgull. He vist, millor que mai, com són certs homes, i he vist, també millor que mai, com sóc jo. I de

la comparança ha sortit aquest orgull, que no és ben bé orgull, sinó sentiment de la netedat espiritual.

Hom dirà que no és possible d'ésser ensems jutge i part, i que cadascú es decanta naturalment a donar-se la raó a si mateix. Inútil raonament de caràcter massa general, ara que, no ja per raó, sinó per intuïció, m'adono de la realitat claríssima i veig el fons dels homes, la veritat de les ànimes. Estic segur de veure-la bé. Els elements de parcialitat a favor meu que puguin entrar en el propi judici, són més febles que els que puguin entrar en el judici de la gent que conec i tracto, i es troben contrarestats i superats per un pregon esperit de justícia, que és inseparable del meu esperit. Qualsevol mala acció que jo cometés conscientment, em deixaria un neguit que em fóra un càstig màxim. Es aquest càstig allò que més temo en el món. Cap avantatge personal, cap satisfacció d'un desig o d'una passió, cap fugida d'un perill, no em compensarien el sofriment intens i durador que em produiria el saber-me culpable. Tal és el mecanisme psicològic de la meva consciència moral. La comparació, sobretot en les hores dramàtiques de la vida, de la meva conducta amb la de molts altres, em dóna un incomparable conhort.

Sento aquell plaer d'ésser sever i dur amb si mateix, de què ha parlat Nietzsche. Tota la meva vida he estat un jutge exigent per a mi, i la meva suprema aspiració consisteix a no sentir-me avergonyit davant els meus judicis. Allò que els altres pensessin de mi, m'ha preocupat molt menys que allò que jo en pensés. Qui té la consciència moral desperta, pot jutjar-se a si propi amb

més coneixement i més justícia que ningú. Actor, testimoni i jutge alhora, els veredictes pronunciats en el secret de la meva consciència són els que tenen més fonament.

Això no és una digressió filosòfica. És el meu monòleg interior, mentre vaig regirant i esquinçant cartes, documents, apunts.

Perdo la batalla del paper. — És mitja nit. Endut pel corrent de les reflexions, continuo d'esma la feina. Sostinc una batalla contra els papers que em volten. Em sembla que en tinc més que mai. En surten de tot arreu: dels calaixos, de les caixes, dels caixons, dels armaris, de les prestatgeries, de les carpetes, de les taules i de les cadires. Com més n'esquinço, més en surten.

Aviat em declaro incapaç de la revisió total dels meus papers. No puc revisar-ne ni la desena part, i això que ja fa dies que treballo en aquesta feina. Desisteixo de continuar-la. ¿Què en treuré de seguir la lluita, una, dues, tres hores més? Necessitaria algunes setmanes. Ja no hi sóc a temps. Em declaro vençut. Perdo la batalla del paper.

Abans d'anar-me'n al llit per a provar de dormir, dono un esguard adolorit i amorós als meus dipòsits de paper escrit i imprès, que ara veig transformats en munts i muntanyes, en una prodigiosa multiplicació.

Capítol III

DE BARCELONA A LA CONRERIA

Dimarts, 24 de gener

UN clàxon en la nit. — Comença d'hora, avui, la narració dels fets del dia. Devien ésser dos quarts d'una quan m'he posat al llit. I encara no és la una quan la meva muller, sobresaltada, ve a despertar-me, si és que m'havia adormit, que no n'estic segur.

—Aquí davant mateix —em diu— un auto ha tocat la botzina, com si ens cridés.

(El timbre del xalet no funciona, perquè en aquesta hora no hi ha corrent elèctric). Obre una finestra, i en la fosca veu lluir els fanals d'un cotxe parat.

—Qui demanen? — crida.

—Venim en nom d'En Rouret — respon una veu que surt de la fosca.

En aquest instant xisclen les sirenes d'alarma, i tot seguit vénen les explosions de les bombes i les detonacions dels canons antiaeris. Em vesteixo ràpidament, a la feble claror d'un llum d'oli, i baixo al menjador, on han entrat dos amics, funcionaris de la Sots-secretaria de la Presidència de la Generalitat.

Em conten que el president Irla ha estat cridat aquest vespre pel president Negrín, el qual li ha indicat que els diputats del Parlament de Catalunya han de sortir de Barcelona aquesta nit mateix. Hi ha la temença d'un moviment revolucionari per al matí d'avui. Es diu, en efecte, que els elements de la FAI, contraris a l'evacuació de Barcelona, volen encarregar-se de la defensa de la ciutat i apoderar-se dels ressorts del poder. Una de les primeres disposicions que prendrien seria la de no deixar sortir ningú de Barcelona. I encara que no esclatés aquest moviment, hi ha el perill que la sortida dels cotxes dels diputats en ple dia doni lloc a incidents i àdhuc a desordres.

—Ara —afegeix un dels amics— s'està passant avís als diputats que encara són a Barcelona, i com que nosaltres sabíem on és el vostre xalet, ens hem ofert per venir a avisar-vos. Estigueu preparat, vós i la vostra família, per sortir de Barcelona. Us vindran a buscar d'ací una o dues hores.

Jo remarco que tenim tots els bagatges a punt des d'ahir i que podríem anar tot seguit a Barcelona amb

el cotxe que ells duen i agafar després el que ens hagi de dur a fora.

—El cotxe que ara portem és massa petit — em contesta.

Per fi decidim que la meva filla i jo anirem amb ells a casa de Rouret, on s'organitza la sortida —cap a Girona, sembla— i on es reuniran diverses persones de les que han de sortir. D'aquesta manera nosaltres podrem guiar el xofer del cotxe que vagi més tard a casa meva, puix que si no sapigués el lloc, li fóra difícil de trobar-lo en aquella hora. I això ens faria córrer el risc de quedar-nos ací.

Abans no es faci de dia. — La nit és freda i fosca. Ha estat closa l'alarma. Però mentre baixem pel Passeig de Maragall tornen a xiular les sirenes. Encara dura la nova alarma quan entrem al pis de Rouret. Fem cap a una sala mal il·luminada per una espelma. A poc a poc destriem les fesomies de diversos amics i companys. Hi ha el comandant Escofet, cap dels Mossos d'Esquadra, Rafael Closes i altres. Cessa l'alarma i s'encenen els llums elèctrics de l'estança. Ve aviat una altra alarma, que cessa poc després, i així passem una o dues hores. Closes i jo sostenim una serena conversa política sobre temes catalans, espanyols, europeus i mundials: comentem els fets catalans dels darrers temps i els actuals problemes exteriors. Mentrestant entren i surten persones de la sala, i Rouret i la seva secretària no paren de telefonar.

Per què s'allarga tant l'espera? Es que encara no s'ha

resolt el problema cabdal d'aquestes hores. Costa de trobar els cotxes necessaris. Compareix el president Irla, tot voltat de secretaris, distribueix salutacions, canvia algunes frases brevíssimes amb els presents i se'n torna a anar.

—La cosa es va apariant —diu Rouret—. Ara vindran tres cotxes de la Generalitat, a més dels dos que ja tenim.

Efectivament, al cap d'una estona arriba Ramon Sanahuja, darrer comissari de la Generalitat a Tarragona, que ha dut un dels cotxes posats a la nostra disposició. Però encara no n'hi ha prou i s'allarga més l'espera. A despit de l'augment de vehicles, tot marxa amb una excessiva lentitud. Rouret dóna mostres de preocupació.

Tinc por —diu— que no serà possible de treure tota la gent abans no es faci de dia.

Davant la perspectiva d'un moviment anarquista i de possibles desordres públics, l'espera esdevé anguniosa. De moment, els expedicionaris no poden ésser duts a Girona. Cal dur-los aquesta nit, a un lloc de concentració situat no gaire lluny d'ací. La qüestió és sortir de Barcelona, perquè hi pot haver novetats a primera hora del matí. S'ha decidit que el lloc de concentració serà La Conreria. Cada cotxe podrà fer diversos viatges, i es treurà més gent de la ciutat.

Ja són més de les quatre quan em toca el torn de pujar al cotxe. Una noia funcionària s'hi encabeix també. És un cotxe gran de la Conselleria de Governació, menat per un xofer de gec i gorra galonejats: un noi geperudet, magre, pàllid, que es mostra recelós i taci-

turn. De segur que aquest viatge no li fa cap gràcia. En arribar nosaltres a casa, la meua muller ja estava inquieta per la nostra trigança. Ens presentem, no pas al cap d'una o dues hores, com havíem convingut, sinó al cap de quatre. Costa una mica de col·locar dins el cotxe els bagatges: tres maletes i cinc paquets i farcells, i ens cal deixar-ne d'altres. Torna a haver-hi alarma. La meua filla ha explicat les versions que corren a la meua muller, i aquesta no para de dir:

—Correm! De pressa, de pressa!

Amb prou feines tinc temps d'adreçar una mirada de recança al xalet, la silueta del qual es dibuixa vagament en les ombres. Una multitud d'impressions, records i imatges assalten el meu esperit i es presenten a la meua imaginació com una cinta de cinematògraf. Dono un comiat silenciós a les habitacions, als mobles, als llibres, als animals domèstics, a les plantes i als arbres de l'hort i del jardí. Sempre he mirat amb tendresa els companys, animats o inanimats, de la meua vida quotidiana. Em pensem que cap ésser vivent no presència l'escena nocturna. Però m'equivoco. En el moment precis que el cotxe es posa en marxa, veig a través del reixat, enmig de la fosca, quatre ulls fosforescents. Els gats de casa s'han adonat de la nostra partença.

Un tros més avall remarco que, per culpa de les presses, no m'he endut un paquet que tenia preparat amb l'original, mecanografiat i tot, d'una obra gairebé acabada, que s'intitula *Síntesi de la Història de Catalunya*. La vaig escriure tres anys enrrera a Tarragona, i un excel·lent amic tarragoní va copiar-la a màquina, bo

i quedant-se com un record l'original manuscrit. El llibre imprès hauria fet unes quatre-centes pàgines. Jo n'havia restat molt content en rellegir-lo fa pocs dies. Quin greu em sap no haver-lo pres! Em vénen intencions de dir al xofer que torni enrera; he estat a punt de dir-li-ho per dues o tres vegades; però m'he retingut. Ja és molt tard, i el passar més temps ací seria una grossa imprudència.

Aquest oblit em deixa una recança persistent. Aviat em penedeixo de no haver tornat a cercar l'original del llibre. Després he comprovat que, pel que fa a la urgència del viatge, no venia d'un quart ni de mitja hora més o menys. Però llavors no ho sabíem pas... Un llibre inèdit perdut és, per a un escriptor, com un fill mort abans de nàixer.

El camí difícil. — Travessem Badalona... Travessem el coll de Montcada... Per la carretera, entre una molt lleu resplendor de celístia i de llums llunyans, passa una llarga, inacabable fila de camions, carros, cavalls i mules, que marxa lentament. Alguns soldats, embolicats amb flassades, acompanyen el comboi, tot caminant a peu. De tant en tant veiem la silueta d'un canó. El comboi marxa en direcció contrària a Barcelona, cap al Nord. És una visió trista, depriment, fantasmal: la visió d'una retirada militar en la nit incerta.

No hem avançat gaire enllà quan una ombra es destaca, i fa senyal al nostre cotxe perquè s'aturi. L'ombra s'acosta. És un soldat barbut, amb el fusell a la mà.

—Per ací no es pot passar —ens diu.

El xofer explica qui som i on anem.

—Tant se val. Per ací no es pot passar —insisteix el soldat—. Heu de tornar enrera.

Cal obeir. El cotxe tomba, i després agafa una altra ruta. El xofer no sap ni per on va ni per on ha d'anar. Cinc minuts després, l'escena es repeteix.

—No es pot passar per ací —crida un altre soldat. Nosaltres preguntem:

—Per on hem de passar, doncs, per anar a La Conreria?

El soldat no ho sap, però li sembla que hi ha una carretera més avall. Girem altra vegada. El xofer i la noia que ha pujat amb nosaltres, diuen que no saben quina carretera hi pugui haver. El cas és que som a prop de Montcada. Hem retrocedit un bon tros.

—Cap o on anem? —pregunto el xofer.

El pobre noi no contesta. La meua muller suposa que tornem cap a Barcelona, a casa de Rouret. Sinistra perspectiva! Si tornem a Barcelona i esclata el moviment anunciat, ja no en podrem sortir.

El xofer ha perdut l'esma. Té l'aire d'un somnàmbul. Sospita que ja estan tallades per l'enemic les carreteres que pugen cap al Nord de Catalunya. Això és impossible. El mal és que ell no ha entès bé l'itinerari que li ha estat marcat en sortir de Barcelona...

El cotxe ha accelerat la marxa. No sé pas, ni ho sap tampoc el xofer, quina és la carretera que ara seguim. Però comprovem que ens allunya de Barcelona, i per aquest sol fet el pit se'ns eixampla. És una carretera solitària. No hi ha trànsit en aquesta hora; no s'hi veu passar cap vehicle ni cap figura humana. O anem molt

bé o anem molt malament, penso jo. Mitja hora més tard veiem uns llums, uns camions aturats, i algunes siluetes d'homes que es mouen. Això és un carrer. Hem arribat a un poble. Quin poble és? El cotxe recorre uns carrers estrets, canvia de direcció, gira i tomba. De sobte s'atura, i el xofer surt per a preguntar on som i per on podem anar a La Conreria. Entra pel portal d'una casa que, a jutjar pel llum que hom veu a les finestres, sembla algun cafè o casino. Quan torna s'asseu novament davant del volant i ens fa saber que som a Mollet del Vallès.

I avança carrer avall, bo i dient:

—Ja anàvem bé.

La frase és d'un humorisme inconscient i formidable.

La carretera que ara seguim serpenteja a través d'un bosc. Guaitem en diverses direccions. La claror de la celstia és més viva. Tot és desert. No veig ni una casa, ni un llum, ni una ànima. S'ha girat vent, i en el cel net d'aquesta nit d'hivern els estels brillen com a espurnes. Dins el cotxe ningú no parla, però tots estem ben desperts i atents. Amb prou feines ens podem bellugar, encongits com tenim els braços i les cames per la nosa dels bagatges.

Una altra onada d'inquietud travessa el nostre cor. Ja és aquest el camí? No ens haurem desviat altra vegada? I si anéssim a parar a les línies enemigues?... Bé costa prou d'arribar a La Conreria, que jo m'imaginava tan a prop de Barcelona! Aquest xofer ombrívol que no coneixem ens duu de nit per una deserta carretera de muntanya cap a un lloc solitari on mai no he estat. Em

vénen a la memòria, incoherentment, aventures de viatges i episodis de novel·les romàntiques. Per uns moments el xofer contrafet es transforma davant els meus ulls en un personatge de Víctor Hugo. He de fer un esforç per a desempellegar-me del món irreal que m'assalta. Un llum, que s'insinua tímidament dins del bosc, m'ajuda a reaccionar. Veig una casa, i poc després algunes altres. El xofer surt del seu mutisme per a dir, amb una veu prima i freda com un rajolí glaçat:

—Ja quasi hi som.

Dalt de La Conreria. — Cinc minuts més de pujada, i som dalt de La Conreria. Sortim del cotxe, que se'n torna tan bon punt en treiem els bagatges.

Fa un fred intens. El cel és tot foradat d'estels encesos. En el cim el vent és més fort i quan les ràfegues fan bellugar les branques dels arbres, sembla que també facin bellugar els penjolls d'estels.

Entrem de pressa al xalet, molt feblement il·luminat. Dins la sala, que està gairebé a les fosques, no veig de cop res ni ningú. A poc a poc destrio objectes i cossos humans. Al voltant d'una mena de tribuna envidriada hi ha, arraulides, immòbils, embolicades amb flassades i abrics, quinze o vint persones: homes, dones i criatures. Per la barba identifico Simó i Bofarull, que porta la boina ficada fins més avall de les orelles i es tapa cos i cames amb una flassada.

—Estàs molt quiet, Jaume! —li dic.

Contesta que sí amb un moviment de cap. Es veu que no està gaire content. I té motius per no estar-ho. No

hi havia res preparat per passar la nit en aquest xalet. La temperatura és glacial; la llar està apagada, i no hi ha llenya per a encendre-la, ni cap altre mitjà de calefacció; no trobem foc ni cendra calenta. Els uns resten silenciosos, i no sabríem dir si estan adormits o abaltits o desvetllats. Els altres sostenen diàlegs en veu baixa, intermitents i ràpids.

Uns trucs lleus a la porta, un soroll de passos, i entra una altra família que acaba d'arribar. Mitja hora després n'entra una altra, i més tard una altra, i una altra encara. Identifico el pintor Anglada-Camarasa, Pau Romeva, Soler i Pla, Ramon Sanahuja, Rafael Closes i alguns més, amb les respectives famílies.

Simó i Bofarull i Pau Romeva es planyen del tracte que rebem. Després d'ésser trets del llit a mitja nit, d'un viatge incòmode i perillós i d'una ascensió a la muntanya, ens trobem amuntegats en una habitació inclement, mancats de menjar i beure, isolats i incomunicats, i sense saber el temps que hem de romandre en aquesta altura.

—Ens han ficat dins un cul de sac —afirma Romeva.— D'ací no en sortirem. Ens assassinaran a tots!

Diríeu que el moviment d'uns calfreds sacudeix un instant les ombres quietes.

...Ja clareja el dia. A mesura que l'alba avança veiem a través dels vidres el bosc que ens volta, agitat pel vent fort. La claror allunya la son, calma els nervis i esmola la gana. De dintre els farcells, bosses, paquets i maletes i maletins, surten, com per miracle, trossos de pa i preses de xocolata, i grans i petits —més els petits que els grans— esmorzen.

Som ja al xalet una cinquantena de persones. Mentre els raigs del sol ixent, vermellíssims, entren horitzontalment per les vidrieres i il·luminen la sala amb claror de foc, les converses s'animen i els cossos comencen a moure's més àgilment. La nit d'angúnia ha passat; però el nou dia, amb tot i el bell espectacle de la sortida del sol dalt de La Conreria, ens porta novament a la realitat de la guerra.

En múltiples grups els homes canvien impressions, contenen episodis, exposen plans, examinen mapes, discuteixen amb una certa alarma. És que s'estén la nova que, des d'alguns dies ençà, les carreteres de la banda de Girona són freqüentment bombardejades i metrallades per l'aviació franquista. Soler i Pla se'n va a contar-ho a un grup de dones que s'esveren a llur torn; hi ha fesomies d'esglai i fins algun xiscle ofegat. Només els infants, contents, inconscients, corren i juguen i criden, i fan escapades a l'exterior per guaitar el bosc espès i el cel claríssim.

Damunt dels mapes, els experts en itineraris assenyalen les carreteres que ofereixen més probabilitats per a defugir l'acció dels avions enemics. És qüestió de triar carreteres secundàries que passen per llocs boscosos i fan tombs i ziga-zagues. Es reproduïxen les crítiques i les protestes per la forma com es porta el viatge. Alguns excusen aquestes falles. Remarquem que al capdavant hem pogut sortir de Barcelona, que era la cosa més urgent. Sense l'esforç que es féu a última hora, encara correríem buscant cotxes pels garatges oficials.

Hom comenta la situació militar, més ombrívola cada

hora que passa. Ahir els feixistes van arribar al Llobregat. Si entre el riu i Barcelona no hi ha un bon sistema de fortificacions, i no sembla pas que hi sigui, demà passat l'enemic serà als suburbis meridionals de la capital catalana. Entre les coses que es diuen hi ha més rumors que notícies exactes. Aquests dies, les dades més segures són les que donen els comunicats de l'adversari, les referències geogràfiques dels quals resulten ara relativament aconhortadores per als republicans, perquè no van tan enllà com les dades prematures dels alarmistes.

—Els franquistes ja són a Terrassa i Sabadell —declara un de la colla.

Però un altre, més assabentat, observa:

—L'últim comunicat facciós no en parla pas. Només consigna l'ocupació de diverses poblacions encara força allunyades d'aquelles ciutats.

Si som fora de Barcelona, no en som pas lluny. Un company crida, tot guaitant el cel net d'aquest matí de vent:

—Uns avions!

Tothom guaita en l'aire. Les criatures corren cap a fora per tal de veure bé l'espectacle. Bon observatori, el cim de La Conreria, per a guaitar els vols de l'aviació. Són cinc aparells de bombardeig que es dirigeixen cap a Barcelona. Minuts després se sent, ben distintament, el doble soroll dels canons antiaeris i de les bombes que fan explosió, com si us trobéssiu als voltants de la ciutat.

Hem d'estar gaire temps ací dalt? Molts companys s'impacienten. Les versions que circulen són contradictò-

ries. Cas que, per anar a Girona, no tinguem més cotxes que els que ens han dut a La Conreria, trigarem alguns dies a arribar a lloc. Ens caldria fer el viatge per etapes. Tant si el fem d'aquesta manera com d'un sol cop, per on passarem? Els entesos en la matèria segueixen deliberant amb el mapa a la mà. Passar per Granollers comença a fer aprensió; passar per la costa també és perillós. Però per una banda o altra hem de passar. Hom proposa una altra carretera, que no és la de la costa ni la de Granollers: es tracta d'agafar, a partir de Mollet, una carretera de tercer ordre, que amb les seves voltes i girades és ara més resguardada i segura. Fet i fet, el risc que hàgim de córrer per anar a Girona no serà més gros que el que hem corregut cada dia a Barcelona durant tant de temps.

Quan tornava a predominar el pessimisme, arriba un altre cotxe, i els que en surten ens anuncien que no trigarà gaire a pujar Rouret. Aquesta notícia revifa l'esperança. La nova es confirma al cap d'un quart. Entre els grups d'homes, dones i infants corre una veu joiosa:

—Ha arribat En Rouret!

Però hi ha una altra cosa, encara, i és que darrera el cotxe de Rouret van cinc o sis cotxes buits, que junt amb els cinc o sis més que teníem ací, formen un llarg rengle. El viatge directe a Girona queda assegurat. Els que temien de restar abandonats i glaçats dalt de La Conreria, respiren amb satisfacció i guaiten amb ulls meravellats la filera dels autos salvadora.

Sóc designat per a ocupar amb la meva família el primer cotxe que ha de sortir. Obrim, doncs, la marxa.

com si fóssim els exploradors en aquesta expedició que es presenta plena de perills. Mentre el cotxe baixa pel pendent de la muntanya, girem el cap per a guaitar el xalet del cim. Ja en som fora. Ja ens n'allunyem. I ho fem amb alegria. Alguns companys s'havien imaginat que allò era una ratera dins la qual els feixistes ens agafarien vius.

Capítol IV

A GIRONA

CARRETERA de la costa. — El xofer que condueix el cotxe és un home de mitja edat, de mirada viva i posat decidit. Ha resolt de passar per la carretera de la costa, prescindint de totes les combinacions d'itinerari imaginades pels amics experts, i no mostra ni la més lleu vacil·lació, ni la més petita aprensió. Aquest home és tot el contrari del xofer que la nit passada ens va dur a La Conreria.

Baixem a prop de Badalona, entre vols d'avions, alarmes i detonacions repetides. Tornem a viure un moment l'ambient tràgic dels bombardeigs aeris. Sentim que ens acostem de nou al perill. On deuen ésser ara els franquistes? Estaran ja a punt d'entrar a Barcelona o de tancar-la pel Nord?

El cotxe marxa a bona velocitat, arran de la mar en calma. Dia clar i temperat. No es nota cap símptoma de desordres interiors ni de revolució extremista. Quan passem per les viles del Maresme comprovem que la vida s'hi descabdella normalment; la gent conversa amb aire tranquil, com si la guerra i els seus dolors, l'enemic i les seves amenaces fossin molt lluny en el temps i en l'espai. L'únic detall anormal que notem és el dels carros que van amunt plens i curullats de mobles, matalassos i àdhuc gàbies d'aviram. Cada carro és una família que se'n va; cada renglera de carros és una vila que es buida. Les dones i els infants van dalt dels vehicles, asseguts damunt farcells i atuells; els homes menen els animals o segueixen silenciosament darrera el vehicle que marxa amb lentitud entre freqüents aturades, avançat sovint per camions i cotxes ràpids... La nit passada vam veure, entre les ombres, la retirada d'un exèrcit. Ara veiem, en la claror del dia radiant, l'èxode d'un poble.

Poc abans d'arribar a Arenys de Mar, el xofer ens assenyala, entre encuriosit i estranyat, uns vaixells que naveguen molt a prop de la costa, la proa cap al Nord. Un soldat que fa guàrdia en una cruïlla alça el fusell per a aturar el nostre cotxe i ens avisa:

—Compte, que hi ha uns vaixells de guerra aquí al davant!

El xofer, que ha alentit la marxa sense aturar-se, arronça les espatlles i segueix endavant. Petits grups de curiosos deturats vora la carretera guaiten els vaixells, Hom sospita que són franquistes. Alguns autos, camions i carros s'han aturat per precaució. Més amunt una colla

de gent, que també s'interessa pels vaixells, ens diu que són francesos. Ara els veiem de més a prop: n'hi ha un de gros i dos de mitjans, segurament un creuer i dos torpediners. Ens trobem davant de Caldes d'Estrac, on tenen la residència els representants diplomàtics de l'estranger.

Si l'aparició d'uns vaixells només ha estat una falsa alarma, no succeeix la mateixa cosa amb l'aparició d'uns avions. Un vol de cinc aparells franquistes passa per damunt de la carretera que seguim, i al cap d'una estona, força més avall, retronen les explosions. El nostre xofer intrèpid no en fa cas. No l'esvera ni l'atura res: ni la guerra de l'aire ni la de la mar. Sentim per aquest home silencis i coratjos una admiració creixent.

La zona de més perill. — Un cop hem travessat Arenys de Mar s'agreugen les dificultats del viatge. Entrem sens dubte a la zona de màxim perill aeri. Un soldat que s'avança fins al cotxe crida:

—No convé passar per aquesta carretera!

El xofer no ha girat el cap, i segueix en la mateixa direcció i amb la mateixa marxa. Un tros més amunt, un altre soldat es planta al bell mig de la carretera amb els braços estesos, en un dels quals porta el fusell.

—No es pot passar! —diu.

Aquesta vegada el xofer ha aturat el cotxe.

—Ja sé el que em faig! Tinc ordre de passar —contestà.

El nostre xofer no porta galons, però el to de la seva veu li dóna autoritat. D'altra part, a la portella de l'auto-

mòbil hi ha l'escut de la Generalitat de Catalunya. El fet és que el soldat es desconcerta i s'arramba a un costat. Seguim endavant per la carretera ampla que va directament a Girona.

Aviat, però, tot un escamot de soldats i mossos d'Esquadra ens atura davant d'un embrancament de rutes.

—No podeu seguir més enllà —ens diu un mosso—
A cada moment bombardegen i metrallen la carretera.
Trenqueu per aquí —afegeix assenyalant l'embranchement.

A despit del to sec amb què parla el mosso d'Esquadra, el nostre xofer insisteix.

—He de tirar endavant —diu.

—Doncs no hi podeu tirar.

—És que tinc ordres.

—Jo també —replica el mosso amb una decisió que no admet rèplica.

El nostre xofer no replica i es resigna de mala gana a canviar de ruta. Mentre torna a agafar el volent s'exclama:

—Ui! Quins tombs que haurem de fer!

Heu-vos aquí un home que no està per tombs.
És un home directe, parlant i guiant el cotxe.

Ell, en sortir de La Conreria, m'havia dit, en resposta a una pregunta meva, que a les onze fórem a Girona.

—Hi arribarem molt més tard —em diu ara, contrariadíssim.

Endevino que allò que més el contraria no és fer tard, sinó fer tombs.

A mi no em desplaui, en canvi, el passar per aquestes

carreteres secundàries, estretes i poc transitades, que tomben i giren entre pujades i baixades suaus. I no em desplaui, no sols perquè així evitem el risc de les bombes i de la metralla, sinó perquè veiem un paisatge més atractiu. Hem entrat en una comarca muntanyenca, el Baix Montseny. És una bella terra, amb petits prats verds i humits, comes coronades de pins, masies brunes a prop de les quals fan de sentinella els pallers daurats, poblets presidits pel campanar que vermelleja sota el sol del migdia. Però el meu estat d'ànim no em permet ara de gaudir les meravelles del paisatge.

"*Angor patriae*". — Sento una opressió al pit. És una angoixa subtil i profunda; és l'angoixa de la pàtria, *angor patriae*. He deixat de pensar en el meu cas individual i familiar, en els vaixells de la costa, en els avions del cel, i penso insistentment en Catalunya, en la seva tràgica situació, en les seves negres perspectives, en el fat advers que tan sovint torça i trenca la seva història.

Les pitjors amenaces que damunt de Catalunya pesaven, cada vegada més precises i feixugues, comencen a ésser una realitat dramàtica. La meitat del territori del vell Principat és ja perduda. Els franquistes són, com qui diu, a les portes de Barcelona. ¿Hi entraran potser, demà passat, dijous, dia 26 de gener? Aquesta possibilitat torna a torturar-me. Tristíssim és de pensar que l'enemic s'apoderarà de Barcelona. Però aquesta tristesa és per a mi encara més gran quan penso que hi pot entrar el dia mateix de l'aniversari de la victòria catalana

de Montjuïc. Qui sap si els franquistes, assessorats per algun erudit nostre de la mena dels caragirats, han triat a posta aquesta data i han preparat l'entrada per al dia 26, com un escarni a la gloriosa data nacional.

Tot just l'any vinent s'escau el tercer centenari de la famosa revolta de Catalunya contra Felipe IV, iniciada per l'alçament de la pagesia. Jo tenia enllestit un pla de publicacions i d'actes per a celebrar oficialment aquells transcendents fets històrics, i personalment preparava diversos estudis: una extensa biografia de Pau Claris amb gran nombre de dades noves, una monografia sobre les negociacions franco-catalanes de l'any 1640 i una altra sobre la batalla de Montjuïc. Fa poques setmanes, havia ordenat i classificat, amb la intenció de posar-me ben aviat a la feina, tot un munt d'apunts, fitxes, anotacions i dades recollides per mi durant vint-i-cinc anys. Treball perdut?

Però ara no cal mirar enrera per trobar grans fets històrics. Els fets d'aquests dies són ben densos i intensos. Vivim un moment crucial de la història de Catalunya. Hi ha una pila de coses, d'institucions i d'homages que es troben a l'acabament. Es clou tot un període de catalanisme. Cau la Generalitat amb la seva mitja autonomia inicial, que ha estat reduïda a poc menys que res d'ençà que el Govern de la República s'instal·là a Barcelona. I tornem a un període —potser molt llarg, potser molt curt— d'accentuat unitarisme espanyol, segurament el de més accentuat unitarisme que mai hi hagi hagut en la vida del nostre poble. Catalunya és una nació d'història trencada i dolorosa. Ha passat els segles edifi-

cant amb esforç enorme una organització política, un règim de llibertat, i una rica economia, que s'han esfondrat una, dues i tres vegades, per la violència o per l'astúcia dels enemics.

La certitud que la guerra és perduda, que Catalunya cau novament, m'oprimeix el pit, però em fa veure amb major claredat la tragèdia històrica del poble català, La meva generació, que ha viscut sota el signe cabdal del catalanisme renaixent, és cruelment colpida per aquesta immensa decepció que li ha estat reservada. Ens havíem il·lusionat massa. Crèiem massa en la força pròpia i en el respecte aliè. Havíem acceptat totes les declamacions líriques i totes les declaracions d'amor. Davant qualsevol paraula castellana afalagadora ens sentíem commoguts i agermanats. (Ens cal confessar que els catalans som ingenus, molt més ingenus que els castellans). A cada ressonant discurs parlamentari dels nostres dirigents, a cada gran míting i a cada victòria electoral, ens crèiem prop de la realització del nostre programa. Posàvem el desig en el lloc de la realitat i vivíem, políticament, en un món imaginari.

La Mancomunitat del temps de la monarquia i la Generalitat del temps de la República van prendre, per a nosaltres, un valor molt més alt que el del mecanisme administratiu i polític. Hi vèiem la concreció de l'ideal de Catalunya. Aquelles institucions, aconseguides a còpia de temps i d'afanys, no pogueren tenir, en les hores de prova, la vigoria que hauria convingut. La Mancomunitat, entrebancada pels partits madrilenys, desnatu-

ralitzada de primer i després dissolta pel general Primo de Rivera, va viure deu anys; Puig i Cadafalch va haver de sortir, amb les seves carpetes sota el braç, del Palau històric, tan bon punt el dictador va fer un senyal. La Generalitat moderna era escanyada al principi des de Madrid per a no deixar-li altres facultats legals que les de les antigues Diputacions de província; quan va estar dotada d'un Estatut va rebre a miques les facultats que aquest li assignava; va passar pel col·lapse del 6 d'octubre del 1934 al primer de març del 1936, i ara es mor, al cap de set anys d'haver nascut, sense estar enllestida la feina del famós traspàs de serveis.

Aquesta vegada el cop no és solament militar, polític i administratiu. No va contra la clofolla de l'organització legal, sinó contra l'esperit, la idea, la cultura, la força i la vida de Catalunya. Es vol destruir, no sols l'edifici polític, ans encara, l'ànima nacional. El cop va contra la Catalunya-nació, contra la civilització catalana. I el producte modern de la rica saba terral, la collita d'un segle de renaixença lenta i d'una suma d'amors i dolors i dalers de les generacions catalanes, és amenaçat per la fúria dels folls. Encara no ens havíem redreçat del tot, i ja tornem a caure en el clot obac.

Oh Catalunya, vella, petita i noble nació, maltractada per la sort, odiada, envejada i menyspreada alhora, tota adolorida i sagnant de les caigudes i les recaigudes! Qui et donarà conhort? Qui et farà justícia? Hi ha errors i culpes nostres en cada una de les caigudes de Catalunya; però el càstig és, cada vegada, excessiu i des-

proporcionat. Altres nacions han pecat més i han pecat més greument, amb pecats menys excusables i més condemnables que els de Catalunya, i no han sofert càstigs tan repetits ni tan cruels. Castella ha sofert també grossos càstigs en la seva història, no sempre desproporcionats a les seves culpes, però no ha sofert el càstig pitjor, que és el de la pèrdua de la llibertat nacional. Aquest càstig màxim l'ha sofert Catalunya per culpes menors, i de vegades sense cap culpa. No hi ha proporció entre les seves culpes i les seves penes. Hi ha encara menys justícia en la sort de les nacions que en la sort dels homes...

Al cap de dues hores de fer tombs i retombs, tornem a la carretera ampla i al pis pla. Travessem una plana rica d'aigua i d'arbredes. Aviat albirem un poblat, que s'engrandeix davant dels nostres ulls a mesura que ens hi acostem. És Girona, la ciutat dels quatre rius i la dels innombrables setges. Fa bo de guaitar-la, des d'una mica lluny. Els seus fins campanars, en aquest migdia serè, es destaquen damunt l'horitzó: allà dalt el de la Seu, al dessoria el de Sant Feliu. Hem saludat Girona amb alegria. Dies ha que vèiem en el nom d'aquesta ciutat un símbol de salvació.

Arribada a Girona. — Quan entrem pels carrers gironins comença a afluir-se l'opressió del meu accés d'*angor patriae*. L'espectacle de la ciutat se m'enduu de seguida la mirada i l'atenció. No sé si envejar o menysprear aquells catalans que, preocupats pel propi cas personal, no pensen en la gran tragèdia de Catalunya. Els carrers formiguegen de gent. A les cares es reflecteix el

drama de cadascú: hi ha cansament, neguit, incertitud turmentadora. El cotxe s'atura davant la Casa de la Ciutat.

—En arribar a Girona —m'havia dit Rouret quan sortíem nosaltres de La Conreria— aneu a l'Ajuntament. Allí trobareu l'Irla.

No li hem pas trobat. La primera cosa que comprovem és que la ciutat està enormement plena de gent, que hi acut a carrera feta per totes les rutes i camins. Hotels i hostals, dispeses i pensions i cases particulars vessen de forasters. Als voltants de la població apareixen campaments improvisats.

—No s'hi cap, i no hi ha menjar ni hostatge — ens diuen.

I a cada hora, a cada minut arriba més gent, en automòbils, camions, carros, motocicletes i bicicletes. Arriben també llargues corrues que van a peu. Per carrers i places hi ha rengleres de vehicles que destorben el pas. Soldats, obrers, pagesos, menestrals, funcionaris, polítics, tècnics, intel·lectuals: de tot hi ha en la barreja confusa.

Trobo amics i coneguts, i per les converses que hi tinc m'assabento que n'han arribat o estan a punt d'arribar-ne moltíssims d'altres.

—Mig Barcelona és a Girona — diu un amic barceloní.

La frase, ja es comprèn, és hiperbòlica. Però no és exagerat de dir que ara conté Girona quatre o cinc vegades la seva població normal. I no són solament els barcelonins els que van venint, sinó gent de totes les

comarques de Catalunya i de totes les regions d'Espanya, les envaïdes i les que estan per envair.

Cap a la una de la tarda compareix a la Casa de la Ciutat el president Irla. Ha tingut cura del dinar dels Diputats del nostre Parlament. L'home mostra una tendència marcada per la solució dels problemes gastronòmics. A Barcelona va resoldre, fins allí on la cosa era possible, el problema de donar menjar als diputats. A Girona, el seu primer pensament ha estat el de proporcionar-los un dinar passador a Ca La Marieta. Diríeu que Irla segueix aquest principi: "Si vols tenir contents els diputats, dóna'ls menjar". D'ençà que el conec, i ja fa més de trenta anys, considero Josep Irla com un psicòleg. Les seves dots de penetració psicològica s'exerceixen, com les seves dots intel·lectuals, en un camp limitat. Dins els límits d'aquest camp, és intel·ligent i perspicaç.

—L'Irla és un pagès — deia una vegada Joan Selves, que també ho era.

Em ve present que Joaquim Lluhí i Ríssec deia el mateix de Jaume Carner; Carles Cardó ho deia de Torres i Bages; Josep Carner, de Prat de la Riba. Una tal classificació implica un elogi amb reserves. I és interessant de remarcar que el nombre de polítics i intel·lectuals catalans de psicologia pagesa és alt. En això radica alhora una gran força i una gran feblesa de Catalunya. Les virtuts pageses, d'un gran valor positiu, són de vegades insuficients, i algunes vegades contra-

produents, davant la magnitud i la complicació dels fets històrics.

Em lliuro a aquestes reflexions mentre esperem els companys de La Conreria, que triguen a arribar. Irla vol esperar-los per poder dinar tots junts. Dos quarts de dues, les dues, dos quarts de tres, les tres... Els companys no arriben, i el dinar no comença. Com que aquest matí hi ha hagut repetits bombardeigs de les carreteres, temem que els hagi passat alguna cosa o almenys que hagin hagut de fer una llarga aturada.

Prop de les quatre sortim de dubtes: ningú no ha pres mal. Allò que ha succeït és que havent fet tard per culpa dels tombs de les carreteres secundàries, els companys han considerat que més valia baixar a dinar en una vila del trajecte. Han estat lògics i àdhuc previsors. Més que no pas nosaltres, que a les quatre tocades ens assèiem a les taules de Ca La Marieta mentre la mestressa —una dona forta i viva, amb gran capacitat d'organització i de manament— s'exclama i ens renya per haver-nos presentat tan a deshora. El dinar, rescalfat i tot, ha merescut elogis.

Tornem a la Casa de la Ciutat, totalment envaïda de persones i de maletes. Com que no tenim allotjament, almenys per ara, hem hagut de deixar els bagatges a la sala de sessions del Consistori. Els diputats i les famílies fem tertúlia a la mateixa sala. No tenim altre lloc on anar. Guaito aquesta sala de sessions, que ara sembla la sala d'espera d'una estació, i recordo que hi vaig donar, no fa gaires anys, dues conferències històricopolítiques.

Les dones de l'expedició estan consternades, perquè no es troba lloc per anar a dormir. Pere Cerezo, alcalde de Girona i diputat del Parlament català, s'excusa per la manca d'allotjament. Assegura que ell prou que ha fet i fa gestions, però no troba manera d'encabir-nos. Tot és ple i més que ple. Passejo la mirada per la sala i tinc al presentiment que haurem de quedar-nos a dormir als bancs consistorials.

A mitja tarda comencen d'arribar de Barcelona escriptors i artistes. És l'expedició organitzada per la Conselleria de Cultura. Van consignats a Bescanó. Molts surten cap a aquest poble, i més tard en tornen una part. Ara es diu que han d'anar a Agullana. Francesc Trabal i Pau Vila dirigeixen l'expedició entre ordres i contraordres. Ens trobem amb Pous i Pagès i Carles Riba, que no sabíem que fossin ací. Pous m'explica que ells no estan en relació amb l'expedició d'intel·lectuals. Resten desconectats. Desconectats, però amb allotjament. Pous, més sortós que nosaltres, s'allotja a la Comissaria de la Generalitat; és l'avantatge d'haver arribat abans. Alguns col·legues del Parlament català, impacients, també ens han avançat d'un, dos, o tres dies, gràcies a tenir mitjans de locomoció propis.

Un toc de timbals ressona de sobte i va acostant-se. Arriben a Girona tropes en formació marcial? No. És la proclamació oficial de l'estat de guerra. Diríem millor estat de fi de guerra. Ara ve a Catalunya la pau: la pau de Varsòvia.

El Govern escampat. — De diversos llocs van arribar escamots de Mossos d'Esquadra. Què venen a fer ací? Formaran la guàrdia del Parlament català? Uns Mossos em diuen que han rebut l'ordre de concentrar-se en el lloc on hi ha el Govern de la Generalitat. Aquest Govern ja no és a Barcelona. I ningú no els ha indicat on havien d'anar fixament. Ha calgut que anessin preguntant:

—Sabríeu dir-nos on és el Govern de la Generalitat?

I com que els han dit que era a Girona, a Girona han vingut. Però ací no l'han trobat. Pot dir-se que a Girona hi ha el Parlament de Catalunya; del Govern no n'hi ha fins ara senyal ni rastre. I els Mossos d'Esquadra han de tornar a preguntar:

—Sabríeu dir-nos on és el Govern de la Generalitat?

Després hem sabut que un conseller, Comorera, resta a Barcelona i que d'altres consellers són a Olot. Això últim ens és confirmat pels policies de l'escorta de Bosch Gimpera, que l'acompanyaven en el seu viatge setmanal de Barcelona a Perpinyà, on té fa temps la seva família, i que aquesta vegada, de retorn, es dirigia a Olot. Els policies han perdut de vista el cotxe del conseller en un recolze de la carretera i vénen a veure si ha fet cap a Girona. Pregunten a l'un i a l'altre, i ningú no els sap donar raó.

Notícies de Barcelona. — Alguns dels qui avui han arribat de Barcelona parlen d'una reunió de representants de partits sindicals i altres entitats, convocada pel

general Riquelme a l'antic edifici de la Capitania General. En parlen amb emoció. Conten que Riquelme va manifestar-se decidit a defensar la capital fins a l'últim extrem i va demanar el concurs de tothom per la defensa. El seu discurs, senzill i sentimental, va impressionar els reunits, que contestaren a to amb les paraules del general republicà.

—Hi havia una atmosfera de resistència, coratge i confiança. Barcelona ha reaccionat.

Així m'ho diu un dels delegats que assistiren a la reunió. Antoni Soto, secretari de l'Associació d'Amics de la Unió Soviètica, de Barcelona. Però jo em pregunto si ha durat gaire l'entusiasme. Molts han sortit de Barcelona sense esperar el descabellament de la defensa acordada. Un Mosso d'Esquadra dels més joves, m'assegura que a la reunió de la Capitania hi estaven representats tots els partits i sindicals, menys l'Esquerra Republicana de Catalunya. Un funcionari de la Generalitat, present a la conversa, fa la mateixa afirmació.

—No es devia rebre a temps la convocatòria — dic jo.

El Mosso jove fa un gest d'escepticisme. Quan se n'ha anat, un col·lega del Parlament em diu:

—Això és una maniobra dels comunistes per a perjudicar l'Esquerra.

Aquesta breu conversa és una prova que enmig de l'enfonsada del front militar i del règim republicà i autonòmic, encara es manté viva la rancúnia de partit

i de grup. Aquesta rancúnia és un dels grossos pecats que han comès els antifeixistes. Ha començat la penitència, però no l'esmena.

Va arribant gent i més gent als carrers de Girona i als voltants de la ciutat. Per tots els recons i tocoms hi ha farcells, maletes, flassades, matalassos, i homes i dones i criatures que seuen o dormen o jeuen al damunt. Quatre rius d'aigua té Girona: el Ter, l'Onyar, el Güell i el Galligans. Ara té molts més rius de gent. Uns rius obscurs que creixen i s'inflen i remoregen com una enorme avinguda de temporal, i ho inunden tot d'una negra multitud.

A quarts de vuit del vespre anem a sopar a Ca la Marieta. La qüestió alimentària ha empitjorat. No hi ha pa, ni vi, ni postres, ni cafè. Una sopa i un bistec, i encara gràcies.

La nit de Girona. — Ve l'hora d'anar a dormir, i no hem trobat casa ni jaç. La nit anterior hem dormit poc o no gens. Ens passarà aquesta nit la mateixa cosa? Tornem a la sala de sessions de l'Ajuntament, i al cap d'una estona compareix un dels secretaris d'Irla i em comunica amb aire satisfet —és un bon amic— que s'ha trobat allotjament per a mi i la meva família. Ens el proporciona un vell i estimat company, el doctor Laureà Dalmau. Però en disposar-nos a sortir, notem que resten a la sala Soler i Pla i la seva família, que no tenen on anar. Hauran de dormir en bancs i cadires? Cedim, a la muller de Soler i a llur filla (la qual porta, una nena

de pocs anys) el meu lloc i el de la meua filla a la casa que ens ha estat oferta. I els que restem, ens decidim a estirar-nos damunt d'uns bancs. Aleshores ve cap a mi un porter de l'Ajuntament, que amb bona traça i millor afecte ens aparia dos bancs tapissats de vellut vermell, posant-los l'un al costat de l'altre, de manera que formen com un llit suficientment espaiós. Agraïm la sol·licitud del porter. Jo no el coneixia i ell es capté com un amic amatent. Tenim llit, baldament sigui una mica dur. Els abrics doblegats ens fan de coixí. "Ben bé que està", penso.

No trigo gaire a adormir-me. M'hi ajuda el conhort que m'ha donat l'actitud del porter. En contrast amb tants d'amics que fallen, heu-vos aquí un desconegut que es comporta bellament.

Dimecres, 25 de gener

Magica de les desaparicions. — La primera notícia que rebo avui, després de llevar-me, és aquesta:

—Cerezo ha passat la frontera aquesta matinada a les sis.

Me l'ha donada Pau Romeva, que a aquella mateixa hora havia anat a dur la seva família al Pertús, d'on ell ha hagut de tornar per raó de l'edat militar. Poc després altres amics em repeteixen la notícia en termes crus:

—Cerezo ha fugit fa tres hores.

En dies extraordinaris succeeixen coses extraordinà-

ries. Per què Pere Cerezo, que en diverses ocasions s'ha conduït com un home serè i enter, ha abandonat ara l'alcaldia de sobte i en una hora intempestiva, sense avisar ni prevenir ningú? És el contagi dels mals exemples? S'ha sentit ofès o amenaçat per l'actitud de certs elements locals? Ahir a la tarda va córrer la veu que els sindicats obrers gironins preparaven un cop, que seria el de la presa del poder per la classe treballadora; es tractava segurament dels mateixos rumors que havien corregut a Barcelona. Jo atribuint a motius confessables la desaparició de Cerezo. D'altra banda, ell feia sovint viatges d'anada i tornada.

La veritat és que avui hi ha a Girona un ambient més carregat i perillós que ahir. El cas de Cerezo és molt comentat. Els uns, en assabentar-se'n fan un gest de sorpresa; uns altres es limiten a un mig-riure misteriós que vol dir: "Ja m'ho pensava". Miquel Santaló, que aquests dies es mou i parla amb una serenitat remarcable, es mostra estranyat:

—Ah, és fora En Cerezo?

La seva fesomia, però, no expressa cap gran sorpresa. Em fa l'efecte que ja ho havia. Més encara: que potser ja ho sabia per endavant.

La malfiança és encomanadissa. Molts s'imaginen noves sortides i fugides. Es comenta l'absència d'Irla. No se'l veu enlloc, no se'l troba enlloc. S'ha fet fonedís. Ha anunciat que vindrà a Casa la Ciutat, però no ve. Els seus secretaris, unànimes, declaren que no saben on és. Algú diu que ha marxat cap a la frontera. D'altres

diuen que ha marxat la seva família. El fet és que passa el temps i Irla no compareix. Els diputats malpensen.

A primeres hores de la tarda arriba Martí Rouret, i la confiança reneix. Aviat marxa, i corre la versió que ha anat a Agullana per a veure si troba allotjament per als diputats.

Un dels secretaris d'Irla entra i em diu:

—El president em telefona que ve cap ací.

Son quarts de quatre de la tarda. Comunico la notícia als companys, i es tornen a reanimar. Però en allargar-se l'espera i davant l'incompareixença d'Irla, cau en una vegada més en el pessimisme.

Què han de fer? On han d'anar? On és el Govern de la Generalitat? El Parlament ha d'actuar, o almenys els diputats catalans hem de restar aplegats?

Un nou motiu d'inquietud s'afegeix als motius que ja hi havia. Diversos amics fan saber que a les carreteres que menen al Nord, el trànsit s'espesseeix i es fa a cada moment més difícil. Des d'abans d'arribar a La Jonquera fins al Pertús, l'embotellament és formidable. No saben quina és la situació militar. Si es tracta de resistir a Barcelona o en una línia més al Nord, els diputats del Parlament de Catalunya, almenys una gran part dels que som ací, estem disposats a continuar a Girona o a anar allí on ens diguin. Jo repeteixo la meua tesi, segons la qual un diputat no ha de sortir del territori català mentre no en rebí l'ordre i mentre hi hagi soldats que lluitin damunt aquest territori. Existeix el propòsit d'establir un nou front de combat? Es procedeix a una retirada

per escalons? O bé es tracta d'una retirada en desordre, d'un camp qui pugui? Romeva, en el seu viatge del matí, ha pogut veure que pels costats de la carretera hi ha un gran nombre d'automòbils i camions estimbats i abandonats, i remarca que això és un senyal de la sortida precipitada de molta gent. Predomina el parer que els diputats, per allò que pugui ésser, haurien de situar-se en un punt més proper a la frontera.

—Es de témer —al·leguen alguns— que d'ací dos o tres dies ja no puguem arribar a la frontera amb els bagatges, per manca de cotxes o per estar obstruïda la ruta.

El desassossec s'accentua davant la trigança d'Irla i Rouret. Alguns escriptors que es troben a Girona, entre ells Pous i Pagès, s'ajunten al grup dels diputats. Pous, davant la manera com van les coses, té un esclat d'indignació.

La llarga espera es fa anguniosa.

—L'Irla no ve — diu un.

—En Rouret no torna —diu l'altre.

Sense ésser clarament formulada, es transparenta una doble sospita: ja deuen ésser a França! Entre realitats i suposicions, la renglera dels fugitius augmenta. I els consellers Terradellas, Sbert i Bosch Gimpera, són de debò a Olot? No seran ja fora també? S'ha creat un ambient de malfiança general. Tothom sembla sospitós d'haver fugit o de voler fugir. Si aquell company que fa unes hores era al vostre costat, se n'ha anat de sobte cap a França sense dir res, ¿qui assegura que aquest

i aquest altre no pensen ara mateix fugir o no tenen preparada ja la fugida? A través de les paraules i de les mirades, hom endevina que aquest pensament es fa obsessionant.

És un d'aquells casos en què la realitat, ja prou desagradable, apareix deformada i exagerada per la suggerió, que si sovint és forta en l'individu isolat, és molt més forta quan esdevé col·lectiva i encomanadissa. Coneixem Rouret, i el concepte que en tenim no s'avé amb la hipòtesi que hagi fet servir un viatge a Agullana per a anar-se'n a la frontera i entrar a França, mentre els companys esperen que torni per a saber el resultat de les seves gestions.

No ens equívocàvem. Serra Hunter ve cap a nosaltres per a declarar-nos que, contra allò que havia cregut, Rouret no ha sortit cap a Agullana. Per tant, no n'ha de tornar. Ha anat a Sant Hilari de Sacalm per a veure el President Companys, que és allí.

El cas de Rouret queda aclarit. El d'Irla encara no. Ni ha vingut ni ha tornat a telefonar, ni ha tramès cap encàrrec, ni ningú en sap res. Els secretaris, sense el president, volten esmaperduts per les sales de l'Ajuntament gironí. Es produeix el cas invers al del cos que ha perdut la seva ombra. Ara és l'ombra que ha perdut el seu cos.

El sopar imaginari. — A iniciativa de Ramon Sana-huja s'ha organitzat d'una altra manera el menjar dels diputats i altres persones. Ens donen uns tiquets per a

anar a un local especial, on us serveixen a càrrec de l'Ajuntament.

Hem do triar, doncs entre la Marieta i el nou sistema. En consell de família, els meus i jo ens decidim per la Marieta, perquè ja la coneixem. El seu menjar d'aquests dies no desvetlla l'entusiasme; però pensem que sempre hi ha un pitjor.

Ens cal reconèixer que no hem triat bé. Hem pagat un mal sopar, que per la seva extrema magresa podem anomenar imaginari, mentre que els que han anat a l'altre local han tingut, segons ens conten, un bon sopar de franc.

Alguns companys han posat en pràctica una idea que —ho confesso— mai no se m'hauria acudit a mi. Han sopat a tots dos llocs consecutivament. De primer han aprofitat el tiquet i després han vingut a Ca la Marieta. Cal apreciar, però, una circumstància atenuant: en la present temporada, dos menjars no arriben a fer un menjar normal.

Sortida de Girona. — Ens en anem de Ca la Marieta tot fent esforços per a convèncer-nos que hem sopat, quan m'avisen que Rouret, des del despatx de l'Alcaldia de Girona, telefona que té un encàrrec per a mi i voldria donar-me'l personalment. Vaig a trobar-lo.

—Ja heu vist l'Irla? — em pregunta de cop.

—No — contesto.

—No us ha fet dir alguna cosa? — insisteix.

—No — torno a contestar.

Rouret queda perplex. Al cap d'un moment em diu.
—Haurieu d'anar tot seguit cap a Olot. A baix teniu un cotxe per a vós i la vostra família. Els altres diputats aniran venint aquesta nit mateix. A Olot hi ha instal·lades les Conselleries de Governació i d'Hisenda, i cal que el Parlament també s'hi instal·li. Ací no s'hi cap, i no para d'arribar més gent. Convé descongestionar Girona.

Demano alguns aclariments i em dispo a marxar. En anar a recollir els bagatges a la sala de sessions, explico a alguns companys que hem de traslladar-nos a Olot i que jo obro la marxa. La notícia del nou viatge nocturn els desplaça. Esclaten protestes. Però jo, sense aturar-me, em dispo a tornar a fer d'explorador carretera enllà.

Abans de sortir de Girona em recordo d'aquell porter que ahir va acomodar els bancs per a fer-me un llit. Vull estrènyer-li la mà i donar-li les gràcies. He encarregat a la meua filla que miri ràpidament si el troba. Sí, l'ha trobat, i l'home compareix davant de mi. Com li expressaré el meu agraïment? Li oferiré una estrena, un bitllet de 25 o de 50 pessetes? Donar bitllets de la República en aquests moments, en què tothom ja comprèn que ben aviat no valdran res, no estaria bé. Em recordo que duc a la butxaca un gros cigar dels pocs que vaig portar de la U.R.S.S. fa un mes i mig. Li allargo el cigar, i ens acomiadem amb paraules afectuoses. És una de les poques escenes cordials en què m'he trobat durant l'èxode.

De la meva estada de dos dies a Girona, me'n duc dues impressions aconhortadores: la d'aquest bon home que jo no coneixia i la de Laureà Dalmau. La meva muller i els meus fills no tenen prou paraules per a lloar el tracte que dels familiars de Dalmau han rebut. Una vella amistat i una amistat nova, enmig d'un naufragi d'amistats...

C a p í t o l V

A OLOT

PER la carretera de Girona a Olot. — El cotxe que ens porta a Olot és el del Sots-secretari de Cultura Ramon Frontera, que l'ha facilitat de bona gana. Anem ben guardats en aquest viatge. Ens acompanyen dos Mossos d'Esquadra, amb la tercerola al puny. Em recordo que fa uns setze anys —el 1925—, amb ocasió d'uns actes de propaganda política, vaig fer el viatge de Girona a Olot en automòbil, una tarda d'estiu, i que el paisatge magnífic en va impressionar intensament. Ara és de nit —negra nit— i no veig, a través dels vidres del cotxe, altra cosa sinó ombres i lleus resplendors. Els Mossos, immòbils i silenciosos, donen una sensació de tranquil·la seguretat.

Penso en allò que pugui significar el trasllat dels diputats a Olot. Obeeix a algun pla concret? Si síxí fos, hauríem de concloure, lògicament, que a les altes esferes encara hi ha esperances sobre la situació militar. En sortir de Barcelona, els pessimistes, que eren quasi tots, creien que les coses anirien molt de pressa, i calculaven que a fi de setmana l'exèrcit franquista ja seria a la frontera o ben a prop. El fet que avui, dimecres, al vespre, s'hagi decidit que els diputats al Parlament s'apleguin a Olot, on s'instal·len les diverses Conselleries, indica que es confia poc o molt en la formació d'una línia de resistència força més al Sud d'Olot.

Resistirà efectivament Barcelona? Ho dubto molt. La maniobra de l'enemic, pel Nord de la capital, tendeix a tallar les comunicacions amb el Nord-Est i a encerclar-la. No costa gaire d'endevinar que es proposa ocupar Granollers i després arribar fins a la mar a l'alçada de Mataró. Però a Granollers no hi és encara, ni s'hi ha acostat gaire. Avui hi han passat, sense altre perill que el dels avions, diversos amics que han vingut de Barcelona, un dels quals m'ha contat que aquest matí hi havia un combat violentíssim per la banda del pont de Sant Boi damunt el Llobregat.

Mentre ens acostem a Olot em complac a fer-me la il·lusió que hi passarem una bona temporada. Explico a la meua família que si aquella ciutat de muntanya no és gaire bonica, el seu camp, a la primavera, és meravellós. ¿Qui no coneix els paisatges dels pintors olotins? Aquest optimisme meu és una mica forçat. No convenço

els meus familiars, ni em convenço a mi mateix. Però trobo un conhort momentani a imaginar-me que Olot esdevé la capital d'una Catalunya mutilada i heroica que, sota aquells Pireneus on va nèixer, segueix resistint.

La nit olotina. — El cotxe penetra per uns carrers estrets i foscos. Som a Olot. Rouret m'havia dit que en arribar ens adrecéssim a l'Alcaldia. Suposo que allí faran cap els altres diputats. Ni el xofer ni els Mossos que ens acompanyen no saben res d'això, no han rebut instruccions. Són les deu de la nit. La nostra nit olotina comença.

Ens aturem davant la Casa de la Ciutat. Al fons de l'entrada principal hi ha la porta de l'escala que dona accés al primer pis. Aquesta porta està tancada i hom hi ha enganxat un paper on llegim: "Local requisat per la Conselleria de Governació". Entrem al cancell i des d'allí passem a una cambra a peu pla dins la qual seuen vuit o deu Mossos d'Esquadra al voltant d'un foc de llenya. Tampoc no saben res. Els explico que a mi m'han dit que anés a l'Alcaldia, i afegeixo que els diputats i llurs famílies aniran venint. Uns Mossos van a avisar un oficial de Seguretat que depèn de la Conselleria de Governació, el qual es presenta tot seguit. Es un home alt i cepat que duu una gran barba negra i es diu Martínez. No esmerça gaires compliments ni gaires paraules, però és expeditiu. Dona ordre que ens acompanyin a una sala, on podrem quedar-nos a dormir.

Pugem al primer pis per una escala interior, en els replans de la qual dormen molts homes —Mossos i funcionaris— embolicats amb flassades i ajeguts a terra, i hem de caminar amb compte per a no trepitjar-los. Amb l'ajuda d'uns funcionaris municipals ens acomodem en una estança. A falta de llits, tindrem unes amples cadires de braços...

No; aquesta nit tindrem millor cosa. Vénen a dir-nos que ha telefonat Rouret i ha indicat que hem d'anar a dormir a l'hotel. No havia pogut telefonar abans perquè la línia està controlada pels militars i triguen a donar comunicació.

Ens traslladem a l'hotel i ens assenyalen —oidà!— una petita habitació amb dos llits per a una sola persona cada un. Som quatre. Però on cap una persona n'hi caben dues. Un llit per als dos homes, un altre per a les dues dones i en paus. Els llits són nets, a l'habitació hi ha un rentamans. Què més podem desitjar? Després de dues nits de dormir malament, dormiré una mica estret en un llit amb matalassos. Quan s'ha dormit en el banc dur de Girona, es troba tou el matalàs d'Olot.

Torno a il·lusionar-me, com en un dolç engany volgut, sobre la possibilitat de passar a Olot unes quantes setmanes. Veuríem amb els nostres propis ulls aquella primavera olotina que ha inspirat tants de pintors. Contemplaríem, en llur original, els temes pictòrics que han donat naixença i anomenada a una escola d'art. Aquesta lleu esperança, em serveix per adormir-me en

mig d'una sensació optimista. He encomanat als meus familiars la mateixa sensació? El son de tots, aquesta nit, ha estat llarg i tranquil.

Dijous, 26 de gener

La situació empitjora. — El nou dia ha desfet de seguida la inconsistent il·lusió nocturna. La primera cosa que sabem és que a l'hotel no hi ha res per menjar. Després del sopar imaginari de Girona, no trobem esmorzar a Olot.

Va arribant gent de tot arreu i per tot arreu. Les habitacions de l'hotel ja són completament plenes. Una gran part han estat ocupades durant la nit per funcionaris catalans que han guanyat per mà als diputats. Dels col·legues que sortiren de Girona després de nosaltres, només Romeva, que sortí a continuació, ha trobat lloc. Hi ha també Josep Bilbeny i Francesc Arnau, que deuen haver vingut de Barcelona.

Els altres, que han arribat tard a la nit, en un camió de Sanitat militar adaptat ràpidament, han hagut de dormir damunt dels propis bagatges a la sala de sessions de l'Ajuntament. (Es veu que aquesta classe de sales estaven predestinades a servir de dormitori). Els he trobat tots malhumorats, i alguns fins indignats.

—¿Per a això ens han fet venir de Girona a correu i en un viatge de nit? Ací encara estem pitjor!

Es veritat; però cal dir que la situació d'Olot era ahir bona fins a cert punt, i que en les darreres hores

ha anat empitjorant a causa de l'afluència de gent durant la nit. Arriba ja a Olot una riuada humana com la que s'ha abocat damunt Girona. Aquest matí la ciutat és plena d'una multitud que no sap on va, ni on anar, ni on posar-se. Arriben també un gran nombre de soldats, taciturns i calmosos. El pas dels vehicles és difícil en extrem. Els principals carrers estan embussats.

En aquest ambient de malestar i d'inseguretat, el pessimisme s'accentua. Sembla que l'atmosfera s'espesseeixi i s'afeixugui. La fesomia dels homes fa por. Hi ha marcada la son, la fam i l'angoixa. Alguns diputats i d'altres que no ho són s'expressen en un llenguatge cru. Un col·lega se m'acosta i em diu:

—Ara acabo de parlar amb un amic que ha arribat de Barcelona: conta que els guàrdies d'assalt fugen com a conills i vénen cap aquí.

Jo no dic res, perquè les meves paraules serien apres. Anava a dir:

—Deu ésser per l'exemple que els donen certs diputats.

Si avui no hi ha hagut esmorzar, en canvi hi haurà dinar. Un grup de funcionaris organitza la repartició de tiquets per a l'hotel. La feina és llarga. Sales, sales, passadissos i escales de la Casa de la Ciutat són plens d'homes, dones i criatures que no han menjat ni dormit fa moltes hores. La perspectiva d'un dinar els ha reviscolat.

On són els consellers? — I els consellers de la Generalitat? Un amic m'assegura que Sbert és a Olot. Un

altre, malfiat, no s'ho vol creure. Feliu Elias, que ha vingut a Olot des d'Agullana —on ja s'han instal·lat els intel·lectuals— està desolat, perquè dos dels consellers, Bosch Gimpera i Carles Pi i Sunyer, se n'han anat d'Olot amb el cotxe que l'havia dut a ell i que l'havia de tornar a Agullana per a reunir-se de nou amb la seva família.

—Ve't aquí —gemega— que ara no tinc cotxe per a la tornada i s'acaba la benzina!

—Però bé deurán tornar ací, els consellers! —li dic.

—Crec que tornaran al vespre —respon.

S'ha alçat una remor que trenca la meua conversa amb l'Apa. Unes paraules que ell ha pronunciat —“s'acaba la benzina”— han caigut com una bomba al mig de la sala. Fins els que jeien s'han redreçat. Es una ràfega d'esverament. “Si s'acaba la benzina, això serà una catàstrofe”, pensen molts. Un dels més pessimistes declara el seu pensament:

—Els consellers se'n van cap a França i ens abandonen a nosaltres ací!

—No ho crec —crido jo—. No crec que els consellers siguin capaços de fer tal cosa.

L'excitació de nervis, que va en augment pel mutual contagi, és causa que hom consideri com a probables i àdhuc com a certes les versions més exagerades i inversemblants.

Cap a migdia, cop de teatre. Es presenten alguns consellers. Tres exactament: Terradellas, Sbert i Calvet. Tres consellers! No hi havia qui deia que tots eren ja

a la frontera? La presència dels consellers reanima els presents, sobretot els funcionaris que han arribat de Barcelona cansats i trasbalsats i seuen, mig adormits, damunt dels fitxers i paquets de documentació de les oficines. ¿Anirà de debò, la instal·lació provisional del Govern i del Parlament de Catalunya a Olot? En llur ràpida conversa amb diversos amics, els tres consellers es mostren serens i somrients, però reservats. L'llur somriure és una mica trist. No diuen res que permeti de confiar en una estabilització del front i, per tant, en una llarga estada a Olot.

Quan entrem a l'hotel per a dinar em topo amb un altre conseller, Pi i Sunyer. Tenim, doncs, quatre consellers a Olot. Pi m' abraça afectuosament.

—Ja ho veieu —fa en to amarg—. Aquestes pàgines d'història no les havíem previstes.

Jo rectifico, en to amical, l'apreciació:

—Potser eren de preveure, encara que no exactament en la forma que es produeixen.

Al final del dinar, s'escampa la nova que els quatre consellers que s'havien aplegat a Olot acaben d'anar-se'n. Alguns diuen que han de tornar al vespre; altres diuen que no hi ha res segur; altres insinuen que ja no tornaran. No han donat a ningú explicacions ni instruccions, que se sàpiga. L'aparició i la desaparició dels consellers a Olot semblen passos d'una sessió de màgica. Qualsevol diria que hi ha una trapa per on entren i surten.

A la sala de sessions de l'Ajuntament, on els homes

i les maletes segueixen amuntegats, comprovo que hi dominen novament el pessimisme i la inquietud. Aquest estat d'ànim s'accentua en avançar la tarda, davant la mancança de notícies sobre els consellers. Cau per terra la il·lusió efímera de la instal·lació del Govern de la Generalitat a Olot.

Reunió de diputats. — A quarts de sis de la tarda tots els diputats que som a Olot (uns quinze), ens reunim en una cambra de l'hotel per a tractar del que calgui fer. La nerviositat es reflecteix en les paraules i en els gestos. En el canvi d'impressions predomina l'opinió que hem de sortir d'Olot. Ens han assegurat que ací hi havia el Govern de la Generalitat o almenys unes quantes Conselleries, i això, remarquen alguns, no resulta cert.

Ferreres i Duran, en termes enèrgics, demana que el Parlament exigeixi al poder executiu de la Generalitat que faciliti mitjans als diputats per a traslladar-se a un lloc més avinent i que si no ho fa dins el termini de dues hores, sigui destituït. Jo faig notar que aquesta reunió oficiosa de diputats no és el Parlament, i nosaltres, en tals condicions, no podem destituir ningú. És evident que Ferreres ha llegit la història de la Revolució francesa. A la reunió de Les Tres Torres, dotze dies abans, ja va proposar que el Parlament de Catalunya, assumint tots els poders, es constituís en Convenció.

Finalment es pren un acord de caràcter pràctic: anar a trobar Dardalló, cap dels Serveis de Governació

de la Generalitat, present a Olot, a fi que ens proporcioni els vehicles necessaris per a traslladar-nos a Cantallops (un poblet proper a la frontera francesa, a la dreta de la carretera que va al Pertús), Ferreres i Duran, que ha proposat aquest lloc com a residència dels diputats, assegura que podrem allotjar-nos en una gran masia del terme i que hi estarem relativament bé. El nom de Cantallops, suggestiu, ha estat ben rebut pels companys. En les actuals circumstàncies, el nom de tots els pobles fronterers, fa bon so.

Una escena teatral. — Inesperadament sobrevé una escena, que és tota una escena teatral. Han sonat uns trucs secs a la porta de l'habitació on estem reunits.

—Endavant! —cridem des de dins.

La porta, que només estava ajustada, s'obre de bat a bat, i en el marc apareix, amb aire sever i gairebé solemne, Josep Irla. Una sorpresa. No sabíem que fos a Olot, i més aviat el suposàvem a l'altre costat de la frontera.

Tan sorpresos hem quedat els diputats presents, que hi ha un moment de silenci. Irla té la impressió que ha fet un cert efecte i vol aprofitar-lo. Avança dos passos cap a l'interior de la cambra i passeja la mirada per damunt de nosaltres amb un lleu somriure irònic. Els seus ulls petits i brillants sembla que ens diguin: "Ja us tinc!"

Què vol? Què ve a fer? L'home parla. La seva veu és prima i saccejada. Ve a deixar-se i a renyar-nos.

Acusa els diputats d'haver-se portat malament amb ell, d'haver desacatat les seves ordres, d'haver obrat sense la seva autorització.

—¿Amb quin dret —ens pregunta— heu sortit de Girona per venir a Olot? No havíem quedat que el Parlament es reuniria a Girona? Més val que us en aneu d'ací, perquè la reunió que celebren és una reunió clandestina i us poden dur a la presó.

Tots quedem perplexos davant d'aquesta sortida. Però no triga a produir-se la reacció. Cauen damunt d'ell una pluja de respostes, dures com a cops de pedra. Irla queda una mica desorientat. Li tremolen lleument les mans, els llavis, els mots.

—Davant les proves de desconfiança que em doneu —declara per fi— jo no puc continuar a la presidència del Parlament.

Ens fa saber que ve d'acompanyar la seva família a la frontera, però que ell no marxa encara. I pretén delegar-me a mi, Vice-president primer, perquè el substitueixi.

Li faig notar que la pretesa delegació és irregular, puix que no hi pot haver delegacions en aquest cas; només hi cap una tramesa de funcions presidencials amb caràcter provisorio. Si es fa la tramesa en regla, acceptaré el lloc de President accidental. Irla insisteix, es retira i les coses queden així.

Mentre ell surt, jo m'exclamo:

—Ara no es tracta de delegacions, sinó de conduir-se tots com a amics.

—No n'hi ha d'amics! —salta ràpidament Ferreres i Duran.

Em sembla que aquesta escena imprevista ha vingut d'una informació equivocada que Irla ha rebut. Algú li deu haver comunicat que els diputats estaven reunits per a destituir-lo, i ell ha corregut cap a Olot i s'ha presentat davant de nosaltres en un estat d'excitació. Tot plegat, un malentès.

Sortida d'Olot. — El problema immediat és el de trobar un vehicle per a sortir de la ciutat d'Olot, cada hora més atapeïda de gent, de carruatges i d'inquietuds. A la Casa de la Ciutat l'atmosfera s'ha espesseït encara més, materialment i moral. La nova que els diputats estan disgustadíssims i que se n'han anat a celebrar una reunió per a prendre acords, ha fet pujar la febre. A més a més, ha estat ací a mitja tarda, el coronel Enric Pérez-Farràs, Governador militar de Girona, i ha explicat a un grup d'amics alguns episodis del front, que proven l'esfondrament de l'esperit de resistència.

Dardalló, davant del requeriment dels diputats — quatre o cinc l'interpel·len amb els braços estesos i en actitud comminatòria— s'avé a posar a la nostra disposició un autocar. Un i prou. El mateix carruatge haurà de fer diversos viatges d'Olot a Cantallops. Cal establir tres torns. La meua família i jo som del primer. Els d'aquest torn rebem ordre de concentrar-nos en una plaça propera, on l'autocar ens vindrà a buscar. A les fosques portem els bagatges a la plaça, i ens esperem sota els estels de la nit freda.

—Trigarà a venir l'autocar? —pregunto.

—No gaire —em contesten—. Ara fa cua per la benzina.

Encara hi ha benzina, doncs. Mentre no s'acabi abans que li toqui el torn! Però no; aquí el tenim. L'autocar ja ve. Són quarts de nou del vespre quan marxem. Dues parelles de Mossos d'Esquadra ens acompanyen.

Tres hores després, travessem Figueres sense aturar-nos. Pensem arribar a terme abans d'una altra hora. Cantallops! Aquest nom de païra, ara ens sembla un nom d'esperança.

Capítol VI

LA NIT DE CANTALLOPS

Divendres, 27 de gener

UN autocar en un camí de carro. — Es més de mitja nit quan entrem a Cantallops. Fins a aquest poble el viatge ha estat feliç. Però la darrera part, o sia el trajecte que va del poble a la masia on hem d'allotjar-nos, presenta dificultats que no havien estat previstes. Som aturats per carrabiners, que en saber qui som i on anem, ens adverteixen que l'autocar no podrà arribar fins a la masia, perquè el camí que hi porta és un camí de carro, sovint enclotat, per on passen els cotxes petits, però no pas els grossos. I la masia és cinc quarts lluny.

Les circumstàncies ens tornen tossuts i audaços. Vo-

lem arribar al mas, de totes passades. Farem, doncs, entrar un autocar per un mal camí de carro?

Dos dels companys es destaquen per a explorar el camí, llanterna en mà. Aviat els perdem de vista. Des de l'autocar aturat a la carretera no veiem altra cosa sinó la porta del lloc dels carrabiners, instal·lat en una casa alta, a la qual s'entra per una escala exterior. El poble dorm. La contrada és deserta i silenciosa. Sovint s'encenen y s'apaguen resplendors llunyanes d'autos en marxa. El temps s'escola lentament i l'espera es fa llarga. Al cap de mitja hora de rellotge, sembla que hagin passat dues o tres hores.

Una viva resplendor esqueixa la fosca vora la carretera. Es la llanterna dels companys exploradors. El llum va acostant-se. Ja són ací.

—Podem tirar endavant —dictaminen— Amb precaucions i a poc a poc anirem avançant fins a prop de la masia.

Un moment després l'autocar s'endinsa pel mal camí. El vehicle ja només avança per decímetres i amb aturades a cada pas.

Tinc la sensació que hem començat una aventura. Hem començat l'aventura que bategem amb el nom de "La nit de Cantallops". No hi haurà hagut, en aquesta nit, cap violència, cap truculència, cap gros perill; però trobo una profunda significació en les hores nocturnes que passem en aquest indret pireneic. La soledat muntanyenca ens allunya de l'ambient febrós de l'èxode de les multituds, i sento una emoció nova, suau i penetrant.

És una emoció que té puresa i noblesa d'art. Aquest és un d'aquells moments en què el drama esdevé poesia. L'emoció estètica domina el cansament i el neguit.

A mig camí del mas ens cal baixar de l'autocar. Ja no és possible seguir endavant ni un metre més. Hem fet dos quilòmetres en una hora de marxa: tot un rècord. Ara el viarany s'encaixona i la seva estretor no permet el pas del gros vehicle. A les fosques i a peu, amb la càrrega dels bagatges, anem avançant en renglera pel camí ple de fang, foradat de clots i sembrat de còdols. Fa tres quarts que caminem quan apareix davant nostre, entre les ombres, una ombra més negra, en la qual es destaca la silueta d'una alta torre rodona. És la masia on hem de pernoctar. La processó fantasmal d'homes, dones i criatures, amb els Mossos d'Esquadra que obren la marxa, entra dins d'un edifici ròneg.

Mig masia, mig castell. — Som al mas Bell-lloc. Decepció, de primer antuvi. És un vell castell desmarxat, ruïnós. Tot seguit notem que hi fa molt de fred. Mentre caminàvem, l'exercici de la marxa atenuava la cruesa de la temperatura. El fred dels interiors és el més difícil de resistir.

En aquesta casa gran —mig masia, mig castell— hi ha pocs mobles: poques cadires, poques taules, pocs llits, cap comoditat. No hi trobem sopar ni viandes per a fer-lo. Els masovers no ens poden donar altra cosa que unes llesques de pa, uns talls de botifarra i un vas de vi dolç. Ens ho ofereixen amb bona voluntat i ens fa bon profit.

Si amb una mica d'imaginació podem pensar-nos que hem tingut sopar, amb tota la imaginació del món no podem pensar-nos que tinguem llit. No ens queda ni el recurs de posar matalassos a terra, perquè no hi ha matalassos. No hi ha ni màrlegues. Si tinguéssim almenys aquells bancs de la nit de Girona! La nit de Cantallops serà més dura.

Mentre els masovers se'n van cap a dormir en el llit on dormen cada dia, únic que hi ha al mas, les trenta persones que ens hi allotgem ens distribuïm per diverses estances, que fem servir de dormitori. La meva muller i jo hem d'apel·lar a l'enginy de fabricar uns jaços amb farcells, maletes i flassades. Com que només hi caben els nostres fills, ella i jo passem la nit asseguts a les cadires.

La llar encesa. — M'he quedat, amb la meva família, a l'ampla estança que serveix d'entrada a la masia. Som ací unes dotze persones entre petites i grans. Al mig hi ha una taula, al voltant unes quantes cadires i al fons una llar. Això em recorda els decorats d'un drama rural: "Els primers freds", d'Ignasi Iglésies, o el de "Terra Baixa", d'Angel Guimerà. M'imagino que entrarà de sobte Manelic, cridant:

—He mort el llop!

Aviat un gran foc de llenya flameja i espetega a la llar. Primer és foc de branques, després foc de tions. No el podem deixar apagar, perquè el fred ens glaçaria. Cal vetllar la vermellíssima flama. Un i altre cop es mig-obre

la gran porta del mas i amb una ràfega d'aire fredíssim entra un home, que no és pas Manelic, ans bé el masover, o un Mosso d'Esquadra, o un company audaç, que arrossega una grossa branca seca o un tió feixuc.

De la llar encesa surt calor i claror. Molts dels presents, asseguts a les cadires, decanten el cap i s'adormen o s'abalteixen. Jo no puc adormir-me ni abaltir-me. Trobo en aquesta escena una grandesa i una pregonesa que no em deixen aclucar els ulls. Travessen la meva ànima músiques de nit i de misteri. Pronuncio mentalment el nom del poble, nom que s'avé amb l'indret: Cantallops. Un nom que té similars en altres països. Hi trobo una ressonància feréstega. Ara per ací no hi deu haver gaires llops; però en temps antics, de les muntanyes veïnes devien venir sovint, amb llurs ulls fosforescents i llur udol sinistre.

El foc de la llar mou la bandera de flames, vermella i groga com la de Catalunya. Penso en contes d'infants i en històries de lladres. Cantallops... Nom lent i llarg com un eco en la solitud de la nit d'hivern. M'alço i vaig cap a la porta, l'obro una mica per a guaitar al defora. No veig sinó tenebres, no sento sinó silenci. Cantallops...

*Fins el llop atura
son udol allí,
com si la natura
provés de dormir.*

Em vénen a la memòria aquests versos de Guerau de Liost davant una vall del Montseny. Ara la natura

dorm en la vall de Cantallops. La natura, impassible, no sap res de la tragèdia nostra.

Oració del foc. — Els meus ulls, ben oberts, guaiten la llar resplendent. El flamareig em reconforta. En la flama viva, càlida i lluminosa, trobo força i esperança. Miro el foc amb gratitud i respecte. El miro com si fos una divinitat. M'explico bé que l'home primitiu adorés el foc.

Tot guaitant la llar encesa en aquesta nit de Cantallops, em sembla que desxifro algun enigma. El foc és la purificació, la renovació, el gran secret i la glòria del món. De cara a la llar flamejant i claríssima, faig com un acte d'adoració. Els sotracs anímics d'aquests dies, ¿hauran remogut potser dintre de mi el pòsit dels sentiments ancestrals?

Segueixo de cara a la llar, on els tions consumits han fet ja un caliu durador. Arriben fins a mi les resplendors i les alenades del foc, que crema en el silenci. Sevint sento que la doble irradiació resta interceptada i em trobo dins una zona de fredor i de fosca: és que algú es calenta dret, immòbil, d'esquena al foc.

Aquesta nit de Cantallops és profunda. La tenebra és el misteri; el foc és el miracle... La nit i el foc se m'enduen. M'allunyo de la realitat, de la guerra, del drama que vivim, i em sento atret per l'espectacle enlluernador que es produeix en desvetllar-se el ric i variat món interior de la fantasia. Diverses vegades en la meua vida he passat per aquest estat d'ànim, però mai no hi

havia entrat tan endins ni hi havia restat tant de temps. Una hora, potser més, he vagat per un espai de somni. He somniat despert, i he deixat de somniar quan, a trenc d'alba, m'he adormit.

No he trigat molt a despertar-me. La nit d'encís s'ha esvaït. El foc de la llar és encara encès, però la claror del dia omple l'estança. Aixeco el cap, miro a l'entorn, i tinc la impressió que torno d'un viatge. Comprenc que ha estat la meva oració del foc: ha estat una evasió de l'ànima, que ha volgut alliberar-se dels neguits immediats.

Capítol VII

DE CANTALLOPS A AGULLANA

CROQUIS pirinenc. — El sol comença a alçar-se quan surto fora del mas. A la nit ha glaçat, Ara fa un vent fort i fred. Ben abrigat camino fins a un punt avinent per a guaitar el paisatge. És un paisatge impressionant, més aviat dur i trist. La masia es dreça enmig d'una vall deserta i pobra, sense conreus, sense aïbres, amb uns prats pedregosos que serveixen de pasturatges. Ens volta un cercle d'altres muntanyes. Som ben bé als Pireneus. El nom de la masia, Bell-lloc, que hom pronuncia *Bet-lloc*, indica que en temps passats aquest indret era atractívol. Avui conserva encara una aspra poesia.

Des d'un gran pati enrajolat que hi ha al davant

del mas, tres o quatre companys guaiten una muntanya esquerra, clapada de neu, que s'alça a prop. Un d'ells l'assenyala amb el braç estès, i declara amb un aplom d'home que coneix el terreny:

—Podem passar per allí.

Un altre company fa un moviment de dubte i diu:

—Per allí? Hauríem de fer una caminada de moltes hores per un camí dolent, i si es gira mal temps ens costarà d'arribar a lloc. Els homes passarem; les dones no passaran.

El grup es desfà sense decidir res, però poc després ve a trobar-me la meua filla amb posat d'alarma:

—Estic esveradíssima —em diu—; parlen d'anar a França avui mateix, a peu i per la muntanya.

Per què tenen tanta pressa, aquests companys? Tan imminent és el perill? Em decanto a creure que exageren. Pregunto a Ferreres i Duran:

—Si és que les coses han d'anar malament en definitiva, ¿quants dies creieu que ens queden per poder travessar la frontera?

—Dos o tres —respon.

Allò que ells temen, sobretot, és que la frontera sigui tancada o que en la pràctica l'embussament la tanqui. Temen també que s'estableixi aviat un rigorós cordó de vigilància al llarg de la ratlla. Per això parlen de tirar al dret per qualsevol camí o sender.

Simó i Bofarull, comprenent el caràcter arriscat de l'aventura, s'ha posat un vestit de color kaki, a tall de milicià, amb un cinyell del qual penja una pistola. Alt.

cepat, la barba que griseja, els ulls grossos i encesos i el posat decidit, té tot l'aspecte d'un cap de guerrillers. Em passa per la imaginació un record històric: així devia ésser aquell coratjós capità de miquelets, Josep Cabanyes, que en la guerra dels Segadors assaltà el castell de Constantí.

Una visita a Agullana. — Trobo que el pla dels meus companys és temerari, i procuro disuadir-los. A aquest efecte presento una contraproposició: proposo que alguns de nosaltres anem a Agullana, que no és pas molt lluny, per tal de veure'ns amb el grup d'escriptors que hi ha instal·lats i saber quins plans i quines possibilitats tenen.

Acceptada la meva idea, Soler i Pla i jo sortim a peu cap a Cantallops, on hem de trobar un cotxe que ens durà a Agullana. El doctor Soler, amb el seu bastó, el seu barret d'ales amples i aquella capa valona, sembla un pelegrí.

Fa mitja hora que caminem, quan sentim un soroll de motor darrera nostre. És Ferreres i Duran que, més serçós que nosaltres, disposa d'un petit cotxe i es dirigeix també a Agullana passant per Cantallops. Ens invita a pujar, i acabem de fer junts el trajecte.

Mentre estem deturats a Cantallops veiem arribar un camió ple de dones i criatures, entre les quals distingim Maria dels Dolors Bargalló, escabellada, la cara pàl·lida i l'aire fatigat.

—Venim de Vic —em diu—. Vaig portant refugiats. Ara deixo aquests, i me'n torno per a dur-ne uns altres.

Les notícies que em dona demostren que els franquistes són encara força lluny de Vic i que trigaran alguns dies a arribar-hi. Per la part del litoral, tampoc no són encara gaire amunt.

Aquestes notícies i impressions no han tingut prou virtut per a tranquil·litzar Soler i Pla, que es mostra preocupadíssim. Quan Ferreres ens deixa a Agullana per a tornar amb el seu cotxe a Cantallops, on ha de prosseguir unes gestions personals, el doctor Soler es queda plantat al bell mig de la carretera a prop de l'entrada del poble. El paisatge és esplèndid. Agullana està voltada de pujols coberts de pinedes i alzinars, i clapat de masos. Fa bon dia, fa bon sol. Sento la influència d'aquest ambient. Però el meu company, que segueix immòbil, no mira res ni veu res, concentrat en si mateix com està.

—Què fem, amic Soler? —li dic.

I ell em contesta amb una veu opaca i sentenciosa:

—Tant se val que fem com que no fem. Estem perduts!

El miro amb sorpresa tot preguntant-li:

—Per què?

Triga una mica a contestar-me. Al capdavant em diu, en el mateix to:

—Tot això està combinat de manera que tres o quatre de nosaltres pagarem la festa.

I després d'una pausa repeteix:

—Estem perduts!

Endevino allò que pensa Soler i Pla. Pensa que els companys de Cantallops preparen, cadascú per ell, el pas

a França, i que nosaltres dos, sense cotxe, ni francs, ni passaports en regla, encara no haurem pogut sortir quan les tropes feixistes es presentaran a la frontera.

—Si tan malament ho tenim —li faig notar— això és una raó més per donar-nos molta a sortir del mal pas. Hem de començar per aclarir on són els escriptors, i quan els hàgim trobat sabrem què es proposen i veurem si ens convé d'ajuntar-nos amb ells.

Per fi anem a la Casa de la Vila per a preguntar on és l'allotjament dels escriptors catalans. Cap de les persones que trobem despertes no ens sap donar raó del que demanem, ni tan sols un funcionari municipal que hi ha a la casa i que no fa altra feina sinó repartir els tiquets de la ració de pa.

—Donem un tomb pel poble —proposo jo— i bé trobarem un conegut o altre que podrà informar-nos.

Així succeeix. Pujant cap a la part alta del poble, sortim a la carretera, que en aquest tros està vorejada de xalets, i allí, al cap de pocs minuts, trobem diversos amics, entre ells, Martí Barrera i Antoni Soler, antic Director d'Administració Local de la Generalitat. Es mostren, no pas optimistes, però sí reposats. Antoni Soler em diu que els escriptors catalans s'allotgen en un mas situat a un quilòmetre: Can Perxers. Em diu també que s'ha establert a Figueres una oficina de passaports del Govern de la República, i s'ofereix a acompanyar-me a cercar el meu passaport. Heu-vos aquí un amic amb el qual no tinc gaire franquesa, i que tanmateix es disposa a fer-me un favor assenyalat. Accepto amb pa-

raules de cordial agraïment la seva oferta i invito Soler i Pla a venir a Figueres, puix que ell tampoc no té el passaport llest.

Abans, però, passem per Can Perxers, on ens inscrivim a una llista que s'hi ha obert per a demanar els passaports familiars, i acceptem la indicació que ens fan d'acollir-nos en el casal. Com que no se sap encara si la llista tindrà bon acolliment, sortim tot seguit cap a Figueres. Soler i Pla es resistia a venir, però l'he convençut de la conveniència d'aquell viatge. Les converses d'Agullana han esvaït una mica el pessimisme del meu amic.

A Figueres, entre els bombardeigs. — El viatge és curt, però arriscadíssim. Aquest matí les alarmes i els bombardeigs es multipliquen per aquella banda. Per la carretera trobem camions militars i civils, tancs, artilleria rodada, carros plens de mobles i de gent, i el dens i llas-timós formigueig dels peatons. Hi ha als costats de la ruta un seguit de campaments —campaments de misèria i tristesa— alçats sota els pins o en camp ras.

Troblem Figueres amb els carrers ocupats per una multitud afligida i resignada, que ha arribat a fer-se insensible al perill aeri. El so de les sirenes no la fa moure de lloc; amb prou feines alça el cap. L'espectacle és més dolorós que a Girona i a Olot, ciutats fins ara exemptes del foc del cel.

A l'oficina de passaports de l'Estat, on els funcionaris segueixen llurs tasques a despit de les bombes, ens diuen que tenen ordre de facilitar passaports uniperso-

nals, però no pas per a famílies i ens pregunten si portem algun passaport vell. Soler i Pla exhibeix el seu passaport internacional i jo el del Ministeri d'Estat que va servir-me per a anar a la U. R. S. S. fa tres mesos, tots dos caducats. Ens els revaliden per tres mesos més. Això no fa el nostre afer, perquè necessitem cadascú un passaport familiar.

—Per a aquests —ens adverteixen els funcionaris— cal anar a Girona.

No podem pas anar-hi, i decidim de tornar a Can Perxers. Abans passem pel consolat francès —instal·lat provisionalment en un xalet dels voltants de Figueres— a fi de fer-nos visar els passaports. Davant la porta del reixat, un grup de gent miserosa, en el qual predominen les dones, s'espera per a la mateixa operació. Gràcies a la petita cinta vermella de cavaller de la Legió d'Honor que ostenta Soler i Pla, ens és oberta tot seguit la porta. Quan anem a entrar, vénen fins a nosaltres dues dones, amb cara de fatiga extrema, les galtes begudes, el color terrós, uns profunds solcs negrosos sota els ulls de febre.

—Tot el matí que ens esperem —ens diuen—. Vostès no podrien fer-nos arreglar aquests passaports?

Ens volen posar a les mans llurs documents. Amb pena hem de contestar-los que això que ens demanen no està en el nostre poder.

Dins el consolat hi ha poques persones. Una funcionària francesa ens estén el visat manuscrit i passa els dos passaports nostres a un funcionari que no hi ha de fer altra cosa sinó marcar-hi en segell. Però el tal fun-

cionari sosté una conversa amb un altre francès que ha vingut a visitar-lo, i passa molt de temps abans no es determina a fer aquesta senzillíssima operació. Al capdavall, l'home es gira, agafa la matriu del segell i l'estampa amb displicència en cada un dels dos passaports. Ens expliquem que al carrer hi hagi, aquest migdia, tanta pobra gent esperant-se i desesperant-se.

Per una gestió personal, Antoni Soler ha d'anar al castell de Sant Ferran. En arribar-hi, ell baixa del cotxe, i Soler i Pla i jo ens passegem uns moments per un recó de la fortalesa. El meu company s'atura de sobte, i assenyalant-me amb la mà el mur d'un glacis proper, em diu:

—Veieu? Si no podem passar la frontera a temps, ens afusellaran aquí...

Antoni Soler no ha trobat la persona que buscava —el general Pozas—, i entrem novament a Figueres. Bon punt està llest, empenem el viatge de tornada cap a Can Perxers, a fi d'assegurar-nos de la inclusió dels nostres noms en la llista dels qui demanen passaports familiars.

Els quatre viatges d'una tarda. — Arribem a les tres al mas dels intel·lectuals. Soler i Pla i jo encara estem dejuns. Mentre jo ja passava per la porta de sortida, el meu company m'estira pel braç i em duu a una cuina espaiosa que ara també és menjador. Ens serveixen tot seguit un plat d'escudella, i de pressa i corrents anem a pujar al cotxe, per a tornar a Mas Bell-lloc.

Pel camí Soler i Pla ha combinat els seus plans i

els comença a posar en pràctica quan arribem a Cantallops. En entrar pel camí de Mas Bell-lloc fa aturar el cotxe i se'n va a parlar amb els carrabiners que hi ha allí a la vora.

—Tenim a Cantallops —ens diu quan torna— l'autocar dels diputats, que ja els ha dut tots d'Olot. Aneu vosaltres fins al mas per a recollir els bagatges i avisar les nostres famílies que vinguin a peu fins ací i mentrestant jo miraré si l'autocar pot dur-les a Agullana.

Pel camí del Mas Bell-lloc comprovo que els companys que han fet cap al casal es disposen a traslladar-se també a una altra banda. El pretès Palau pirinenc del Parlament català és gairebé inhabitable. Una part dels companys ha preparat el carregament dels bagatges en una camioneta facilitada per un funcionari, el pagador Sanahuja, que és l'únic funcionari del Parlament que no s'ha eclipsat del tot. Veig que alguns companys han col·locat llurs maletes, formant un gran munt, a un quilòmetre del mas, en un recolze del camí; així la camioneta, quan arribi, prendrà el carregament allí mateix. Per a mi, la visió és espaventable: cinquanta o seixanta maletes apilades, una muntanya que fa feredat.

El nostre cotxe, de retorn, va completament ple de bagatges. A prop del mas trobem la meva família i la del doctor Soler, que han començat a caminar en la mateixa direcció. En arribar nosaltres a Cantallops Soler i Placens espera.

—Ja està arreglat —diu— això del carruatge per a les nostres famílies: l'autocar les prendrà i les durà a Agullana.

Puja ell al cotxe d'Antoni Soler i fem via. Jo em creia que anàvem a Agullana, però m'adono que passem la branca corresponent de la carretera.

—On anem? —pregunto.

—Anem a La Jonquera —em contesta Soler i Pla—. Allí deixarem les maletes i esperarem les nostres famílies amb els passaports que els hauran donat a Can Perxers.

En sentir això, dono un bot en el meu seient. Tinc la impressió sobtada de trobar-nos embolicats en un malentès, que ens pot ésser funest.

—I ara! —m'exclamo—. Això no és pas d'aquesta manera! Qui ho diu que a Can Perxers tindran avui els passaports? Fins ara no hi ha altra cosa sinó una llista de noms que encara s'ha de presentar i que no sabem si serà aprovada. I hem d'esperar nosaltres, a La Jonquera, que les nostres famílies vinguin amb els passaports?

Parlo amb vehemència, i Antoni Soler es fa càrrec del cas.

—Bé —em diu— us portaré a Agullana.

Aleshores el doctor Soler indica que podem avançar feina arribant fins a La Jonquera per a deixar-hi els bagatges. Ell coneix un capità de carrabiners, que sens dubte voldrà servir-nos.

A mesura que ens acostem a La Jonquera es fa més difícil de seguir endavant. Hi ha grans fileres de vehicles de totes menes, uns aturats, uns altres avançant penosament amb intermitències, alguns retirats o volcats als camps veïns. I per entremig dels vehicles, gent i més gent a peu, duent paquets, farcells, coixineres, matalassos. La

claror minvant del cap-al-tard dóna un més accentuat to de tristesa a aquesta visió de guerra i derrota.

Hem de parar el nostre cotxe molt abans d'arribar a La Jonquera. Discutim què convé fer. Soler i Pla, tot sol, se'n va per veure el capità de carrabiners, i torna al cap d'una estona dient que no l'ha trobat. Girem el cotxe gairebé a braços i ens dirigim a Agullana. En arribar al poble, els meus dos companys van a fer unes diligències, mentre jo em quedo vora el vehicle per a guardar-lo.

Ve la nit. Davant meu, en un petit xalet que servia d'escola pública, hi ha un rètol que diu: *Ministerio de Estado*. A aquest recó pirinenc ha anat a parar el Ministeri d'Estat de la República espanyola. Fa pocs dies va instal·lar-se aquí a prop l'Estat Major General de l'exèrcit republicà. L'humil municipi d'Agullana-La Vajol participa ara (per quants dies?) de la qualitat de capital d'Espanya.

El lloc, l'hora, el cansament i les preocupacions de la jornada em fan sentir la desolació de la desfeta. Sento que aquesta última ombra de capitalitat és de mal averany per Catalunya. Ací hi ha alguna cosa que s'acaba, que panteja, que mor tràgicament. Sota els meus peus, la terra de Catalunya s'enfonsa. Tinc la certitud de perdre-la, dintre de molt poc temps i qui sap per quant.

Unes hores d'angúnia. — Arribats a Can Perxers, ja quasi fosc, no hi trobem les nostres famílies. I ja haurien d'ésser-hi temps ha. Passa mitja hora, passa una hora. És fosc del tot. Guaito la carretera que porta al mas. A cada vehicle que s'anuncia pels seus fanals, penso: "Ara

vénen . Però m'equivoco cada vegada. No és aquest cotxe, ni aqueix, ni aquell, ni l'altre, ni l'altre. . . La nit és freda i humida. S'ha posat molt núvol. Potser plourà.

Són quarts de vuit del vespre. Ja fa tres hores que haurien d'ésser ací. Què deu haver passat? Perquè ha d'haver passat una cosa o altra. Segueixo espiant, envaït per l'angúnia creixent, els nous fanals que vénen, els nous cotxes que arriben. I tots em duen una decepció. Les filles de Serra Hunter, que surten d'un dels cotxes que han arribat darrerament, creuen haver vist les nostres famílies, a la carretera, prop de Cantallops, en el moment que anaven a pujar a un camió. Això em tranquil·litza momentàniament. Però el camió no arriba, i el temps va passant. Ara sí que va de pressa el temps! Són més de les deu de la nit, segons em diu el rellotge, i a mi em semblava que encara no eren les vuit.

La circulació de cotxes ha minvat molt al voltant de Can Perxers. Del cel ennuvolat s'escapen algunes gotes i es gira un vent fresc que anuncia tempesta. L'amenaça del temps augmenta la meva angúnia.

—Alguna cosa o altra els ha succeït! —insisteixo.

Hi hauria motius per estar anguniós en circumstàncies normals. Molt més n'hi ha per estar-ho en les circumstàncies extraordinàries en què ens trobem. ¿És que, a causa d'una confusió, les nostres famílies, per compte d'ésser portades a Agullana, han estat dutes a un altre poble? ¿És que s'han extraviat en anar del Mas Bell-lloc a Cantallops? ¿És que no han trobat el vehicle que havia

de dur-les ací i s'esperen encara a la carretera? ¿O han tingut potser un accident?

He vist aquests dies alguns amics desesperats perquè, amb les presses i dificultats del viatge, llurs famílies es van desaparellar i ara es troben sense saber res els uns dels altres. M'esglaia de pensar que puc trobar-me en un cas semblant.

Soler i Pla i jo ens arribem fins a Agullana per a veure si trobem el xofer del vehicle que havia de dur els nostres familiars. No el trobem, ni podem aclarir res. Soler m'explica que, quan ha baixat del cotxe a Agullana, en tornar de La Jonquera, ha encarregat que enviessin un camió a Cantallops. Així, de dos vehicles, cap no els ha dut. El meu company em diu que se n'anirà cap a Cantallops a peu; però jo proposo que tornem abans a Can Perxers. Mentre ens hi encaminem, es posa a ploure. Tot assenyala que una gran pluja s'acosta. On deuen ésser ara aquelles dones i aquelles criatures que no han comparegut? Nervió com estic, renyo el doctor Soler per creure que no ha lligat bé els caps del viatge.

Són les deu. Quatre hores sota el martiri de l'argoxa: mil puntes d'agulla clavades al cor, que no us deixen respirar bé.

Tot just hem tornat a Can Perxers arriba un cotxe del qual veig sortir inesperadament —oh alegria!— el meu fill. Quin respir més ample, després de les hores d'opressió! Abraço i beso el menut, que es queda sorprès d'aquella acollida. Tot seguit surt del cotxe la meva muller, que m'explica el que ha succeït. Ha succeït, senzillament,

que cap vehicle no ha anat a cercar-los a Cantallops. Davant la llarga espera inútil, han decidit de venir a Agullana a peu: unes tres hores per carreteres perillosíssimes. I sort encara que han tingut l'esma de posar-se a caminar. No han volgut quedar-se a Cantallops, perquè no sabien si aquella nit o l'endemà de bon matí vindria el moment de passar la frontera. El grup de dones i criatures ha trobat pel camí, ja molt prop d'Agullana, el cotxe del gendre de Soler i Pla, en el qual han pujat la muller del doctor, la meva muller i el meu fill, mentre les filles del doctor i la meva han seguit a peu i han arribat a Can Perxers mitja hora més tard.

El fet és que hem retrobat tots els que semblaven perduts. Les dues famílies tornen a ésser completes. Després de quatre hores d'angúnia sento una alegria íntima que em fa oblidar la fatiga física i àdhuc el dolor de l'exode. Quan un ha temut de veure's separat dels seus, esgarriats potser per aquelles rutes tràgiques de la frontera, sota la triple amenaça de la guerra, de la nit i de la tempesta, el sol fet de tenir-los tots al voltant, dins la gran sala del mas, és un inefable conhort.

Sense taula i sense llit. — M'hauré de conformar, aquest vespre, amb la meva alegria interior. No soparem, ni dormirem. El mas ha estat envaït, d'unes quantes hores ençà, pels que han vingut de Cantallops i d'altres bandes. La casa dels intel·lectuals ha vist entrar una multitud de polítics, de funcionaris i de simples ciutadans, i els serveis interiors són desbordats per la torrentada.

Can Perxers és un casal de construcció relativament

moderna, capaç per a allotjar de quaranta a cinquanta personcs. I bé: ja n'hi han entrat unes dues-centes, i encara en van venint més. No és possible d'atendre-les totes. Manquen queviures, vaixella, llits, matalassos, flassades... Una sola cosa abunda: l'aigua. Si en demaneu a la cuinamenjador, una noia gentil us allarga un bol ple d'una aigua clara, saborosa, fresquíssima, que us beheu amb golosia, com si fos allò que verament és: la millor beguda del món.

Van quatre nits seguides passades fora de casa en llocs diferents: la nit de La Conreria, la nit de Girona, la nit d'Olot, la nit de Cantallops. Llevat de la d'Olot, totes han estat dures. Més dura que cap és aquesta primera nit de Can Perxers. Dins la gran sala, sense llit, sense jaç, sense espai, asseguts en cadires o en bancs estrets o bé damunt els bagatges, mal embolicats, passem unes hores interminables i feixugues. La meua muller ha fet per al meu fill un jaç pel mateix procediment de Cantallops: damunt les nostres maletes esteses al trespol, el petit s'ajeu i s'adorm de seguida vençut pel cansament de la gran caminada.

Quaranta famílies més han de passar la nit en condicions anàlogues o pitjors. Mentrestant en el pis de dalt i en habitacions contigües hi ha uns quants intel·lectuals i funcionaris que tenen per cada persona un llit o almenys un matalàs. No han cedit ni un llit ni un matalàs per als vells, les dones o les criatures. I això que molts d'ells són minyons legalment mobilitzats, que haurien de dormir al campament.

Però no podem queixar-nos, nosaltres, els que avui
ens quedem sense taula i sense llit. Tenim soplug, no
passem gaire fred i demà —així ens ho han promès— ens
posaran plat a taula.

Capítol VIII

L'ESTADA A CAN PERXERS

Dissabte, 28 de gener

EL confort impossible. — Als balcons i a les finestres es marquen unes ratlles de claror. Es fa de dia. He dormit? No he dormit? No sabria dir-ho. Si de cas, he dormit molt poc. Mentre clareja, els asseguts i els ajeguts comencen a moure's, a alçar-se i a caminar. Aviat la sala és plena de fantasmes despentinats.

Les feines casolanes es fan complicades i enutjoses, a despit dels esforços de tots, en aquest mas convertit per uns dies en magatzem de famílies i maletes, després d'alguns mesos d'estar convertit en magatzem de retauls sostrets a les malvestats dels bombardeigs. Som massa gent. Aquest matí hi ha aplegades a Can Perxers vint famílies d'intel·lectuals, vint de diputats, vint de funcio-

naris i quaranta que no són ni de funcionaris ni de diputats ni d'intel·lectuals.

Quines dificultats per a rentar-se la cara, pentinar-se, afaitar-se, respallar-se! Les dones, és clar, encara pateixen més que els homes per la manca de confort. Per a moltes, aquest aprenentatge de la vida incòmoda esdevé una tortura que mai no havien sofert.

Mentre els intel·lectuals han estat sols a Can Perxers —dos dies— han pogut imaginar-se que vivien en un palau. Tenien cambres, lavabos, armaris, vaixella, taules i cadires, foc per escalfar-se, bones mirandes damunt la vall. Era plaent la perspectiva de passar una temporada en aquesta alta masia espaiosa, voltada d'alzines i d'oreig. Ahir els vaig trobar contents i esperançats a l'ampla terrassa enrajolada del primer pis, guaitant el cel i les muntanyes. Ara el parèntesi de felicitat és clos.

La nova economia. — Aquests intel·lectuals acaben de passar per una experiència econòmica. Mentre eren a Bescanó van decidir de posar en comú els queviures que portessin. Però l'assaig col·lectivista no va reeixir. Els més convençuts dels avantatges de la col·lectivització eren els que no duien res o duien molt poca cosa. Molts dels que portaven una quantitat important de pots, llaunes o taules de xocolata van creure's en el dret de conservar-ne una bona part amb caràcter de propietat individual i clandestina. Això és una reedició del tan conegut conte del federal que volia la Repartidora: "Entre el que jo tinc i el que em toqui..." Els intel·lectuals, de fet, van disposar d'allò que individualment es reservaren,

però van obtenir ben poca cosa de la repartició del magre fons comú.

Fracassat ràpidament l'assaig collectivista, els intel·lectuals es van considerar sortosos en rebre per procediments normals un feix de bacallà i un gran sac de mongetes. Un amic republicà, Ramon Sanahuja, que aquells dies complia una obra de misericòrdia procurant donar menjar als que no en tenien, aconseguí aquests queviures del Comissari gironí de refugiats i així féu el miracle que no havia pogut fer el comunisme alimentari dels escriptors. Amb la resta dels proveïments de Bescanó arribaren a Can Perxers. Veient que no n'hi havia prou van començar les gestions per a la compra de bèsties grosses: un vedell, un porc i un xai. Només un xai va ésser dut al sacrifici. A llur torn les gallines de Can Perxers van ésser sacrificades. L'Ajuntament d'Agullana va facilitar pa. Els dos primers dies, doncs, van ésser d'un daurat optimisme.

Avui els amics intel·lectuals també han anat a la terrassa del mas, per a guaitar el cel i les muntanyes. Però estan decebuts i esverats. Totes llurs previsions d'allotjament i de queviures se'n van a terra davant la riuada de gent. Havien muntat una organització complicada, amb cap de cuina, cap de menjador, cap d'allotjament i cap d'oficina administrativa. L'organització és segurament molt bona, però el rehost es huidarà molt aviat.

'L'anima a la faç. — La invasió de Can Perxers per les colles de polítics i funcionaris porta una cosa encara

pitjor que l'escassetat de la minestra. Un aire de tragèdia entra amb els nou-vinguts. La majoria d'aquests duen escrita a la faç la desolació del cataclisme. El drama intern es reflecteix als esguards, es marca als llavis, i ratlla el front i les galtes amb solcs negrosos.

Una de les remarques més impressionants que avui he fet és la d'aquesta expressió de la faç humana. Sembla que, aprimada la pell pel dolor, l'ànima dels homes es transparenti. El cansament físic no és res al costat de la depressió moral. Els ulls, els ulls, quins miralls sense vels, ara! Hi llegiu tota l'angoixa de les vides trencades, de les llars desfetes, de l'obra costosa dels anys que s'esfondra, la de la dura pobresa que ve. El casal és com un vaixell ple de naufragats. Alguns serveixen encara l'esperança de la salvació. D'altres han perdut fins aquesta esperança, i tot ho veuen caigut, trencat, esmicolat, anorreat per sempre. Hi ha persones a les quals no podeu mirar sense sentir una esgarripança. Aquí teniu unes dones silencioses i quietes, petrificades, que són imatges de la tristesa infinita. Entre aquestes dones, algunes han sofert molt i estan esglaiades de tornar a sofrir; d'altres han tingut una vida benestant i comencen a sentir les privacions de l'estretor i el tast de la misèria; d'altres amb prou feines havien sortit de la comarca nadiua, i ara es veuen llançades lluny, qui sap on.

Una altra observació: què ho fa que la marca de la desolació és més accentuada en els polítics que en els intel·lectuals? Aquesta diferència l'he observada, no solament avui, sinó tots aquests darrers dies; no solament a

Can Perxers, sinó a tots els llocs —etapes de l'èxode— on aquestes dues categories han estat en contacte. Crec trobar algunes de les causes de la diferència colpidora. Els intel·lectuals tenen la creença —ben justificada en uns casos, no tant en altres— d'ésser un valor positiu i permanent, que en una banda o altra, més aviat o més tard, tornarà a ésser reconegut i cotitzat. Els polítics, els que només són polítics, tenen la sensació que llur eclipsi pot ésser definitiu. I si aquesta sensació és suportada amb enteresa per les primeres figures, que posseeixen també, en la majoria dels casos, un valor personal, es fa aplanadora en algunes figures de segon rengle en avall.

I encara una altra observació: es pot ara fer més bé que mai, pel simple examen dels rostres, la distinció entre els polítics idealistes i els arribistes o els aprofitadors. Aquests, per a ésser alguna cosa, necessiten una posició, un càrrec, un cotxe, un posat d'importància, i quan han perdut això, ho han perdut tot. Enlairats ràpidament, cauen ràpidament; sortits del no-res, tornen al no-res. Un arribista o un aprofitador que després d'haver-se enfilat més o menys amunt, cau de sobte, té la impressió que ha arribat la fi del món; sense el càrrec polític, sense el sou oficial, sense la mica de fatxenderia, llur vàlua petita o nul·la apareix clarament. àdhuc als propis ulls. N'hi ha uns quants, però, que no s'adonen de la pròpia petitesa o nul·litat i que s'han fet la il·lusió que són personatges vitalicis a la pròpia terra i a fora, en la victòria i en la desfeta; no és impossible que en algun cas, so-

bretot al principi, els serveixi llur audàcia i llur inconsciència.

Els idealistes, deprimits i tot, mantenen encesa la flama espiritual. Veuen millor les perspectives del temps. Sostinguts per la suprema esperança, es senten més disposats a sofrir i més inclinats a creure en el pròxim o llunyà redreçament. No tot s'ha enfonsat, no tot s'ha perdut per a ells, per a la idea, per a Catalunya. El món és encara ample i l'esdevenidor sempre és vast. Aquests homes tenen una filosofia de la vida i de la història que els ajuda a passar els moments adversos. N'hi haurà, potser, que no podran resistir l'adversitat, i cauran físicament per la malaltia, o moralment per la decepció. Però mentrestant suporten amb fermesa, almenys aparent, les aspres proves.

En aquesta hora de la veritat tràgica desapareixen, com un maquillatge que es desfà, les exterioritats instintives o calculades amb les quals algunes persones acostumen a simular el coratge, l'energia i la serenitat. En temps normal, els qui manifesten sincerament llurs opinions o sentiments per lleialtat o per ingenuïtat, semblen de vegades més neguitosos o més porucs que els que fan la comèdia quotidiana de presentar-se com a homes segurs i forts. Però en circumstàncies extraordinàries es clivellen les qualitats fingides, els ressorts de la tivantor artificial es trenquen, i la veritable fesomia i el veritable caràcter apareixen davant de tothom, sobretot davant d'aquells que tenen el do de la penetració psicològica.

Si ara recollíssim del trespol de Can Perxers la pols

i la brossa que el cobreixen, hi trobaríem les restes dels maquillatges i de les ficcions. A la faç de cadascú apareix la pròpia ànima. Cadascú fa la cara de l'ànima que té.

Barcelona ha caigut! — Fa dos o tres dies que no sabem gaire cosa del que passa a Catalunya, ni del que passa al món. A Can Perxers no hi ha aparell de ràdio; ningú no ha tingut la iniciativa de portar-n'hi un dels que, a centenars, haurà calgut abandonar.

Com que les notícies autèntiques manquen, les notícies falses abunden. Hom parla del desembarcament de nombroses tropes republicanes procedents del sector de Madrid, proveïdes de poderós material. Els allotjats a Can Perxers es mostren escèptics —han tingut tantes decepcions— però n'hi ha que no han perdut del tot les confiances. Dies enrera va circular per Barcelona la notícia d'un desembarcament de tropes procedents de València. Sembla que era un contingent petit, d'uns dos mil homes, amb alguns grups de voluntaris internacionals llicenciats; però la imaginació de la gent va quintuplicar i fins decuplicar la xifra. S'arribarà encara a alçar el barratge de què tant s'havia parlat? Entre Barcelona i els Pireneus hi ha alguns rengles de muntanyes i alguns cursos de rius que tenen un gros valor per a la guerra defensiva.

A mig matí arriba, com a cosa certa i confirmada, una mala notícia, la pitjor notícia: Barcelona ha caigut! I aquella defensa que organitzava el general Riquelme? Des del primer moment vam sospitar que no va ésser sinó un recurs per a fer creure en la resistència militar de la

ciutat i evitar el moviment que, en nom d'una defensa desesperada, preparaven, o es deia que preparaven, certs elements extremistes. Amb tot i no ésser inesperada, la notícia de la pèrdua de Barcelona ha produït emoció i consternació. Hi ha companys que s'han tornat més pàl·lids i altres que han deixat caure els braços en senyal de descoratjament.

Han arribat al mas algunes persones que vénen de la capital catalana, i expliquen que el dimecres, dia 25, les tropes republicanes van evacuar-la gairebé del tot, i prengueren posicions en alguns suburbis. L'alcalde de Barcelona, Hilari Salvador, seguia a la ciutat. Dijous al matí les tropes franquistes no hi havien entrat encara, però ja començava a actuar la "Cinquena columna", que esvalotava pels carrers, paquejava en alguns barris i havia posat a la Rambla unes grosses pancartes que deien: *¡Arriba España!* Un xicot badaloní, conegut de Pompeu Fabra, explica que ell sortí abans-d'ahir, dijous, de Badalona, on encara no havien arribat els franquistes, amos ja de Barcelona.

Així, l'exèrcit de Franco entrà a Barcelona el dia 26 a la tarda. La meua temença, puc dir el meu pressentiment, s'ha confirmat. La capital de Catalunya ha estat ocupada el mateix dia de l'aniversari de la batalla de Montjuïc. Les divisions navarreses i marroquines han pres, al cap de prop de tres segles, una revenja de la victòria catalana del 1641 damunt l'exèrcit del Marquès de Los Vélez. Aquests dies deuen voltar per Catalunya, amb ulls de flama i veus de dolor, dues grans ombres: l'ombra de Pau Claris, l'ombra de Francesc Macià.

Decennis enrra els catalans vam perdre la despulla de Pau Claris. Perdrem ara la de Francesc Macià? Haurà estat profanada la tomba del primer President de la nova Generalitat en aquella plaça de la Fe que correspon al lloc per on l'any 1641 van atacar els invasors la fortalesa de Montjuïc, amb els irlandesos al davant? Aquell matí d'un 26 de gener, el cap del terci irlandès queia mort sota les descàrregues catalanes, i hores més tard els assaltants de la muntanya fugien derrotats cap a la plana, on la cavalleria enemiga era desfeta i delmada al seu torn per la cavalleria franco-catalana. El 26 de gener del 1939, la conquesta de la muntanya defensora de Barcelona ha estat fàcil per als invasors, que hauran pogut plantar llurs banderes damunt la tomba de Macià. Hauran esventat les cendres i escampat els ossos? Aviat sabem confidencialment que no han pogut fer-ho. Els franquistes poden destruir la tomba, escampar les pedres, remoure la terra; però el cos de Macià no el trobaran.

En qualsevol dia que Barcelona hagués caigut, la seva caiguda m'hauria ferit l'ànima; però la coincidència del dia atziac amb l'efemèrides històrica, fa més dolorosa la meua ferida. Hauran pensat els invasors en aquesta data? L'hauran buscada deliberadament? Em sembla que no. Així i tot, en la coincidència de les dates veig un sarcasme que m'humilia com a patriota i com a historiador.

Sento la necessitat d'estar sol; surto cap a la terrassa del mas i em passejo amunt i avall, tot guaitant d'esma el paisatge, el cel insegur, els núvols foscos i inflats que passen amb aire d'amenaça. Voldria cridar tots els exèrcits i tots els herois de la Catalunya nacional perquè

vinguin a defensar la terra en perill, la terra que s'estreix sota la petjada dels invasors.

Oh, Barcelona! Torre mestra del Principat, mare de Catalunya! Perdre Barcelona és, per a Catalunya, molt més que perdre un membre, una entranya: és perdre la força que fa viure. Recordo aquella frase d'un general de Felip V: "Per a abatre Catalunya, cal descarregar els cops damunt del seu cap, Barcelona". Ara que Barcelona s'ha perdut, les muntanyes catalanes que tinc al davant, el cel que tinc al damunt, la terra catalana que tinc al dessor, sembla que fugen, que es perden, que s'acaben com una cinta que arriba al seu extrem. A cada tomb del meu curt passeig comprovo la presència de les muntanyes, del cel i de la terra, que és la presència material de Catalunya. Una presència d'agonia, però. Clavo els ulls en el paisatge amb l'avidesa de qui guaita la faç d'un ésser estimat que està finant.

Els escriptors i els diputats. — Uns companys escriptors vénen cap a mi per a explicar-me algunes coses. Estic abstret, i la conversa no em distreu. Un em diu que el president Companys és a Agullana, en un mas proper. Un altre afegeix que també hi ha Rouret i que ell mateix l'acaba de veure a la vila. La rotllana creix i s'eixampla amb altres companys. Aviat el tema de les converses és la invasió del mas, que es fa cada hora més alarmant. Hi ha planys i recriminacions.

—No hàviem quedat —em pregunta amb to aspre un escriptor— que aquest mas estava reservat als intel·lectuals?

—Així s'havia dit —responc—. Però el tracte no va fers-se en cap escriptura. Coses que eren possibles tres dies enrera, avui ja no ho són. ¿Voleu que aquesta gent que arriba ací es quedi per les carreteres o sota els arbres?

Un amic qu acaba d'afegir-se el grup concreta:

—Van venint tots els diputats!

—On voleu que vagin? —insisteixo—. Fa quatre dies que roden com a ànimes en pena d'un lloc a l'altre, sense trobar on jaure ni on menjar. D'ençà que van sortir de Barcelona no han passat dues nits seguides en un mateix lloc. De Barcelona a La Conreria, de La Conreria a Girona, de Girona a Olot, d'Olot a Cantallops, de Cantallops a Agullana. Han patit más que els intel·lectuals. Amics escriptors: compadiu-vos dels pobres diputats!

—Sobretot dels diputats pobres —salta un ironista.

El joc de paraules m'irrita, a despit del fons de veritat que conté. Penso encara en la caiguda de Barcelona, i tots els planys sobre l'allotjament i sobre les subsistències em fan l'efecte d'un insult a la categoria històrica d'aquests moments.

Tertúlia d'intel·lectuals. — M'he retirat de la terrassa amb malhumor i entro a la cambra que serveix de secretaria de la casa. La màquina d'escriure no para, no dóna l'abast per a la feina que cal fer. Hi ha feina especialment per a establir la llista circumstanciada dels que necessiten passaport i per a expedir certificats de títols i d'estudis.

Veig estesos per terra papers i queviures barrejats. Els amics intel·lectuals, que no estan mancats totalment de sentit pràctic, s'han reservat una garrafa d'un vi ranci

molt fi. D'altra banda, davant l'escurçament de la ració, escurçament que serà sense dubte progressiu, aquests amics cerquen un suplement en uns menuts trossos de cansalada que es reparteixen i que masteguen amb fruïció, com si masteguessin bombons.

Si aquests companys no han perdut la gana —cosa difícil en els temps que corren— tampoc no han perdut l'humor. Parlen amb animació, riuen, fan frases, diuen acudits, miren l'esdevenidor, si no amb optimisme, amb coratge. Es parla de la *Revista de Catalunya* i del lloc on podrà publicar-se d'ací endavant. A Perpinyà? A Tolosa del Llenguadoc? A París? A Mèxic? A Santiago de Xile? L'any passat, al Congrés general dels Pen-Clubs celebrat a Praga, va acordar-se que, cada mes, un dels Pen-Clubs subministraria la quantitat necessària per al paper d'un número de la nostra revista. Es de creure que aquesta cooperació serà mantinguda, i amb més motiu encara si la *Revista de Catalunya* es publica a l'estranger. De tota manera el número que hi havia en preparació a Barcelona no ha pogut sortir a temps. Armand Obiols em mostra un petit boix de Ricart que havia d'anar en el número inèdit. El boix representa l'Arc de Barà.

—Teniu, us toca a vós per dret propi —em diu allargant-me el bocinet de fusta.

El prenc amb alegria i el guardo com un record.

La invasió del mas segueix. — Hora de dinar... Ha calgut establir torns per als menjars, perquè no cabem tots alhora a la taula. Quan toca el torn a una sèrie d'allotjats, hom crida llur nom des de la porta de la cuina-

menjador, i les famílies cridades van acudint per a ocupar els llocs. El menjar és frugal —oh, l'elegant eufemisme!— però presenta un atractiu espiritual i pintoresc. Les noies aplegades al mas fen servei de cuina i de taula, i el fan força bé, amb les mans netes i lleugeres i un franc somriure a la faç. A Can Perxers no es menja gaire, però es menja a gust.

La invasió no para. Arriben colles de diverses poblacions i comarques. Una colla de les més nombroses és la dels tarragonins. Ja és impossible d'encabir nous allotjats. A la sala apareix un cartell dient que a fi de preparar la pròxima instal·lació al mas del president de la Generalitat i del conseller de Cultura, des de demà, només hi podran romandre els que pertanyin a les entitats de caràcter cultural. Menys pel cartell que per la mancança de lloc molts dels hostes espontanis es fan fonedissos cap-al·tard i miren d'acomodar-se —és un dir— per les masies, cabanes, barraques i pallisses del terme.

Han tingut un bon pensament, perquè a Can Perxers aquest vespre, després del magre sopar, el problema de dormir es fa més complicat encara. Només se'n surten mig bé unes quantes famílies i grups d'amics que, no sabem ben bé d'on, han portat uns matalassos i els estenen allí on poden per ajeure-s'hi al damunt. Els altres es troben pitjor que la nit anterior. La meva família, però, ha pogut eixamplar una mica el jaç de maletes, i ara tenen cabuda alhora el meu fill i la meva filla. La meva muller i jo hem d'acontar-nos amb el mateix banc d'ahir, que compartim

amb altres hostes tan poc afortunats com nosaltres mateixos.

Alguns galifardeus grossos i grassos, que no presenten senyals d'haver passat estretons alimentàries, es preparen a ajeure's en un dels grans matalassos estesos a la sala. I mentre ells disposen de l'ample jaç tou, algunes persones malaltes i d'edat han de dormir en cadires, si és que en troben. Nicolau Battestini, que ha arribat malalt i demacrat i amb prou feines pot caminar sostingut per un bastó, s'adona que un altre col·lega, el vell amic Joan Fàbrega, de la Bisbal, no troba ni cadira. Aleshores s'enfoca amb els minyons del gran matalàs i els diu:

—¿No us en doneu vergonya de dormir en matalàs, vosaltres que sou joves i esteu bons, mentre que aquest pobre vell no sap on posar-se?

Els minyons grossos i grassos, tartamudejant, ofereixen, no massa sincerament, llur matalàs a aquells que el desitgin.

Mentrestant uns altres minyons descargolen llur matalàs amb violència, i alcen d'aquesta manera un núvol de pols, de la pols ja espessa que tapissa el trespòl. Aleshores són jo qui m'indigno i dic unes quantes paraules fortes que es perden enmig de la polseguera.

Diumenge, 29 de gener

La pluja impia. — A la nit, enmig de la tempesta de llamps i trons, la pluja ha caigut seguida i forta, hores i hores.

Ha plogut a bots i barrals —em diuen els companys en fer-se de dia.

Encara plou a les vuit del matí, quan sortim un moment a la terrassa del mas. Puja la sentor de la terra mullada. La cortina blanca de l'aigua del cel desdibuixa el paisatge que sembla diluir-se. Tots pensem en aquella multitud de gent que aquests darrers dies ha envaït les carreteres i ha improvisat campaments al ras. A les penallitats i als perills de l'èxode ve a ajuntar-se la impietat d'aquesta torrencial pluja d'hivern.

Uns amics que entren al mas contenen detalls commovedors de les conseqüències de l'aiguat. Diversos campaments s'han convertit en fanguissars o en estanys. La roba dels fugitius regalima, els matalassos són xops. Hores i hores la pobra gent ha hagut d'aguantar el fred i la pluja amb els peus dintre l'aigua o encastats al fang. El mal temps ha accentuat la manca de queviures. Els Sindicats comarcals s'esforcen a dur als campaments inundats pa, pots de llet i de conserves; però cal socórrer milers i milers de persones, i els majors esforços possibles resulten insuficients. Trenca el cor de veure aquestes misèries per a les quals no hi ha remei ni consol.

Eixam de rumors. — El matí d'aquest diumenge ennuvolat s'assenyala per un eixam de notícies sensacionals. Hom diu que les tropes republicanes han aconseguit deturar els franquistes i que, al sector de la costa, l'antic exèrcit de l'Ebre, reconstituït, ha contraatacat i fet retrocedir considerablement l'enemic. Hom parla de nous desembarcaments d'homes i material, a la badia de Roses

aquesta vegada. Això és causa d'un començ d'optimisme, que es fa una mica més consistent quan ve Rouret i explica alguna de les coses que a ell li han explicat i que, fins a cert punt, s'avenen amb els rumors que corren. A mi Rouret m'ha dit que han entrat en acció, per part dels republicans, forces reorganitzades i ben equipades i que, segons li ha contat Margarida Nelken, ahir, en un contraatac, les tropes de la República avançaren fins a Mataró. Ell no respon de l'exactitud d'aquestes notícies, però es decanta a creure que tenen un fons de veritat.

Hi ha rumors més sensacionals, encara. Són d'ordre internacional. Un rumor assegura que el Govern francès ha enviat un ultimàtum a Franco exigint-li la retirada de les tropes estrangeres dins un termini de 24 hores i notificant-li que si no les retira, França intervindrà. Un altre rumor afirma que el dia 6 de febrer vinent Itàlia formularà les seves reivindicacions davant França, amb caràcter d'ultimàtum. Els dos rumors troben poc crèdit, i menys el primer que el segon.

Primera conversa amb Carles Pi i Sunyer. — Prop del migdia ha vingut al mas Carles Pi i Sunyer. Es mostra somrient i reposat. A la seva faç hi ha una expressió serena. No té aquella expressió d'esverament, més fisiològica que psicològica, que temps enrera presentava de vegades. Avui hom podria repetir aquella caricatura periodística on apareixia Pi davant del micròfon per a començar un discurs, amb la següent frase: "Senyors, ara us explicaré perquè faig aquesta cara de pànic". No; l'amic Pi i Sunyer

no fa cara de pànic. No fa tan sols cara de tristesa ni de desconhort.

Dins la cambra que serveix de Secretaria, Pi explica les seves impressions sobre la situació, dóna algunes notícies, i resumeix una conversa que ahir va tenir amb Negrín. Quan ell ja anava a sortir de l'estança em pregunta:

—Què penseu d'això que passa?

—Penso —li responc— que, en l'esdevenidor immediat, les coses aniran molt malament per a nosaltres; però que, en el pla de la política europea, a la qual el nostre cas queda lligat, el final del final ens serà favorable.

Pi fa un moviment afirmatiu, bo i dient:

—Oh, del final del final no en tinc cap dubte!

Més tard, en veure'm assegut tot sol en un banc de la sala, Pi ve a trobar-me i s'asseu al meu costat tot posant-me afectuosament la mà damunt l'espatlla. Aviat entrem en un canvi d'impressions, al grat de la conversa. Em conta detalladament la seva entrevista amb Negrín. De primer el meu amic li parlà de la conveniència d'establir a l'estranger algunes institucions culturals de la Generalitat, dins les quals podrien seguir actuant un bon nombre d'escriptors i artistes nostres. La contesta del cap del Govern espanyol va ésser cortesa, però negativa.

—La guerra continua —va declarar—, i necessitem tots els diners, especialment les divises, per a la guerra.

Després Negrín li féu una descripció de la situació militar i política. L'home segueix decidit a resistir, i confia de formar una nova línia de defensa que deturi l'avanç dels

franquistes cap als Pireneus. De fet, va anticipar a Pi un resum del discurs radiat que al vespre pronuncià a Figueres, aquell discurs en el qual afirma que la victòria és més segura que mai i que disposa de tropes i material en quantitat i qualitat "*nunca soñadas*". Pi, seguint el seu caient temperamental, no jutja a fons la política ni les esperances del cap del Govern de la República. De l'actitud del meu interlocutor dedueixo que ell creu que ja no hi ha altre remei sinó deixar fer a Negrín. En veritat, som a les darreries de l'experiència, pel que toca a Catalunya. El mal, el greu mal, el gravíssim mal, ja està fet.

Això ens porta a parlar del cas del nostre poble. Jo remarco que tal com el Govern de la República ha dut la guerra, damunt de Catalunya ha recaigut el principal pes; d'un any i mig ençà, i recau ara la màxima tragèdia de la invasió i de l'èxode. Mentrestant, el front del Centre —on hi ha els majors contingents de tropes i el millor i més nombrós material—, resta inactiu des de l'operació de Brunete (abril del 1937), operació important, però limitada en temps i en espai. ¿Què haurien dit els homes del Centre —militars, polítics, periodistes, gent del poble— si el front català hagués restat tant de mesos en la inactivitat? Amb molt menys motiu, l'any 1937, de Madrid i de València estant, va fer-se una campanya persistent, impertinent i sovint injuriosa contra Catalunya, per la poca activitat que hom atribuïa al front d'Aragó, del qual la Generalitat tenia cura aleshores. En aquella avinentesa va inventar-se a Madrid la frase dels "*frentes perezosos*"; el més peresós de tots, segons els autors de la frase, aquell contra el qual

anaven els trets —trets per darrera—, era el front sostingut per Catalunya, l'únic que no havia retrocedit. Resulta que Catalunya, després d'haver fet el mejor esforç, d'haver tingut el major nombre de baixes, d'haver sofert amb major intensitat l'horror dels bombardeigs aeris i d'haver tingut els majors perjudicis econòmics, tindrà finalment la culpa d'haver perdut la guerra, mentre que Madrid seguirà tenint la fama d'heroisme, amb tot i la seva inacció de vint mesos. Assenyalo l'error que han comès molts catalans contribuint a la creació de versions exagerades, que havien d'utilitzar-se inevitablement contra nosaltres. Sense negar als madrilenys cap dels alts mèrits contrets durant el mig setge a què han estat sotmesos, cal recordar els fets següents: que la capital espanyola fou salvada principalment pels voluntaris internacionals; que de tota l'Espanya republicana hi acudiren tropes, i que Catalunya hi envià la columna Durruti, formada per les millors forces de xoc que aleshores tenia, dues columnes de la U. G. T. catalana, una altra d'Estat Català i una altra de guàrdies civils triats.

—Tot el que ara succeeix —em diu Pi i Sunyer— no fa cap favor a Catalunya. Però, de totes maneres, no es podrà negar que a Catalunya li ha estat adjudicat el paper, no tan brillant com el de Madrid, de treure les castanyes del foc.

I entre tots dos citem diversos fets prou coneguts, que cal repetir com a contesta als que bescanten el nostre poble. Quan els franquistes, a les darreries del 1937, estaven a punt de començar una gran ofensiva contra Madrid

pel sector de Guadalajara, l'Estat Major Central de la República va organitzar l'ofensiva de Terol, en la qual van ésser emprats contingents importantíssims de soldats catalans i un nombrós material, sortit de Catalunya, tot això, en una proporció d'un cinquanta per cent. Aquella ofensiva obligà l'adversari a dur al front d'Aragó les forces i el material que havia acumulat a Castella, i una de les conseqüències d'això va ésser que les armes feixistes es giraren furiosament contra aquell front. Recobrat Terol per l'enemic, van venir les dues grans ofensives consecutives del mes de març del 1938 al Sud i al Nord de l'Ebre, que feren perdre als republicans l'amplíssima faixa de territori aragonès que havien conquerit les milícies catalanes i servia de protecció a Catalunya, i les comarques catalanes de més enllà de l'Ebre i les del Baix Segre. L'Estat Major republicà anava tan desorientat, que, al cap de tres dies d'iniciada l'ofensiva franquista al Sud de l'Ebre, considerava que allò era exclusivament una *finta* i que l'ofensiva veritable vindria per l'Alcàrria. El front d'Aragó, que estava desproveït d'armament i en molta part de contingents, no pogué aguantar el cop, i les tropes es desmoralitzaren. L'estiu següent, quan els franquistes, després d'arribar a la costa mediterrània pel Nord de Castelló, avançaren amenaçadorament en la direcció de València, va sobrevenir l'ofensiva republicana de l'Ebre en territori català, mantinguda per tropes que tenien un vuitanta per cent de soldats catalans. I així com l'ofensiva de Terol va salvar Madrid l'any 1937, l'ofensiva de l'Ebre va salvar València l'any 1938. Aquest paper perillósíssim,

el d'atraure el llamp, adjudicat per dues vegades a Catalunya, devia respondre a raons militars; però sempre hi ha maliciosos que poden suposar que a certs dirigents civils i militars de l'Espanya republicana no els venia malament de confiar als catalans el paper més arriscat i més poc lluït. També deu ésser per motius d'estratègia que ni València ni Madrid, salvades abans per Catalunya, no han fet res per a salvar aquesta en ésser envaïda per l'exèrcit més fort en homes i en material que fins avui han organitzat Franco i els seus aliats. Tant que, l'any 1937, certs periodistes madrilenys parlaven de la inacció del front de l'Est i fins de traïcions de la Generalitat! Els catalans, al contrari, no hem fet ara cap acusació ni cap retret per al front del Centre, i hem suposat que la seva inacció ha estat deguda a motius respectables i confessables.

Faig una mena de balanç de la llarga batalla de l'Ebre, que durà tot l'estiu i part de la tardor de l'any passat. Els catalans, que hi aportaren la major part de les forces, hi van tenir una proporció de pèrdues molt elevada. Els setenta o vuitanta mil homes que per la part dels republicans combatien estaven enquadrats per una minoria d'elements que exercien sovint la missió de vigilar des de les últimes files, pistola en mà, la conducta dels qui anaven al davant. La xifra dels catalans morts en la batalla de l'Ebre, l'any 1939, es calcula en uns 12.000. El conjunt de baixes catalanes —morts, ferits i presoners— fou d'uns 40.000 homes. De resultes d'aquest esforç i d'aquesta sagnia, Catalunya restà exhaurida militarment.

De l'aspecte peninsular de la guerra passem a l'as-

pecte exterior; Pi i jo coincidim a creure que no trigarà molt a venir tota una sèrie d'esdeveniments que incorporaran els problemes locals o parcials —el d'Espanya com el de Catalunya— al gran problema mundial, i la solució d'aquells dependrà de la solució d'aquest. Jo m'aconhorto amb la reflexió que, qualsevol que fos el curs de la guerra i de la post-guerra a la Península, tot restarà al capdavant subordinat a l'evolució d'Europa.

Miscel·lania. — Les notícies i els rumors que han corregut durant el matí per Can Perxers han alçat poc o molt els ànims. Però la revifalla no ha durat gaire. Els qui han reflexionat, troben que les confiances dels optimistes oficials són, no solament infonamentades, sinó absurdes. Hom pensa que l'única línia que deturarà els franquistes serà la línia de la frontera.

Alguns diputats i escriptors esperen amb interès, i àdhuc amb ànsia, les gestions fetes a Figueres per a obtenir els passaports. De bon matí se n'hi han anat Pau Vila per a gestionar els passaports dels intel·lectuals, i Sana-huja, funcionari del Parlament, per a gestionar els d'alguns diputats. No han tornat encara ni l'un ni l'altre. Acumulació de feina a les oficines del Govern de la República? Dificultats posades a l'expedició de passaports? Tanca-ment de la frontera? Nou bombardeig de Figueres? L'única cosa certa és que per ésser diumenge el consolat francès no visa els passaports. Hi ha qui es plany de l'escurpolós respecte al descans dominical en aquestes circumstàncies tràgiques.

Avui a Can Perxers s'ha escurçat la ració alimentà-

ria. No hi ha hagut el bol de llet per esmorzar, i cada un dels dos menjars ha estat d'un sol plat. Tot fa creure que demà la ració serà encara més curta. Però quan una porta es tanca, se n'obre una altra. Un amic, funcionari de la Generalitat, ve oportunament a comunicar-me que els funcionaris —jo també en sóc— tenim dret a anar a recollir a Agullana tot un pa, mitjançant la presentació d'un tiquet que ell em facilita, i s'ofereix a acompanyar-me al forn on es fa el repartiment. La meva muller i jo anem a recollir el pa providencial.

Quan tornem tots dos al mas, ja fosqueja. Tot caminant per la carretera veiem que d'un automòbil aturat davant nostre baixa un home que s'endinsa per un barranc i es perd de vista mentre el cotxe reprèn la marxa. Uns cinquanta passos més enllà un altre automòbil repeteix la mateixa maniobra, i un altre home entra pel barranc. Comprenem de què es tracta: gent que tira al dret per passar la frontera.

Tenim un matalàs. — Aquesta nit ja dormirem amb més comoditat: millor dit, dormirem ajeguts.

L'amic Ignasi Mallol, el pintor (*), que se n'ha anat amb Josep Ma. Capdevila, passant també pel dret, m'ha fet cessió del matalàs que ell usdefruitava a Can Perxers. Després de dos dies de dormir o intentar dormir asseguts, podrem ajeure el nostre cos cansat. Però els quatre de la meva família no arribem a tenir el matalàs sencer, perquè

(*) L'eximí artista tarragoní Ignasi Mallol moria, un any més tard, a Bogotà (Colòmbia), el 12 de març del 1940. — (N. dels E.).

en cedim un extrem a la muller i la petita néta de Soler i Pla.

Ens sembla una delícia això de dormir, baldament sigui vestits, damunt un matalàs posat a terra. A la cambra fredíssima que ens serveix de dormitori hi ha dipositats un munt de retaules medievals, amb sants de fesomia ingènua. A fora venta, llampega, trona i plou. Enmig del temporal sonen de tant en tant trets de fusell: els carrabinyers que tiren contra les ombres que s'esmunyen cap a la ratlla de França. Aviat ens adormim, i la dormida serà llarga. Els sants dels retaules ens vetllen el son.

Dilluns, 30 de gener

Segona conversa amb Carles Pi i Sunyer. — De bon matí trobo alguns companys una mica neguitosos. Tot això s'allarga. Ningú no sap com estan les coses, ni què fem, ni què esperem. El poeta Janés i Oliver declara:

—Si no marxem avui a França, la cosa es posarà molt malament per a nosaltres.

Uns amics que han anat a La Jonquera, en tornen alarmats. No solament ha estat tancada la frontera pel costat francès, ans encara l'embussament de la carretera, pel costat espanyol, arriba a proporcions indescriptibles. La situació de la gent que acampa al ras o s'espera davant la duana és verament tràgica. Tots els dolors la colpeixen: la pèrdua de la llar, la fam, el fred, la llarga aturada, la incertitud del demà. El temporal persisteix, la pluja cau tossuda i implacable.

Pi i Sunyer, que ha tornat a Can Perxers a les nots hores del matí, fa una frase de tirat literari, però de tot emocionant:

—Hi ha una profunditat de dolor per aquestes carreteres!

A mig matí el temps millora. S'esquincen els núvols, s'aclareix l'atmosfera, s'eixamplen les clarianes del cel i el sol brilla. Els colors del paisatge convien ràpidament. I dins una gran claror pura, el gris i el cendra s'esvaeixen davant el blau, el verd, el torrat i el daurat.

Drets a la terrassa i recolzats en la barana. Pi i Sunyer i jo guaitem enllà.

—El temps ha canviat —dic—. Ara tenim un dia esplèndid, un dia tarragoní.

—No em desacrediteu l'Empordà! —contesta Pi, rient.

—No vull pas desacreditar-lo —replico—. Al contrari, vull posar-lo al mateix nivell del meu Camp de Tarragona. Hi ha dies empordanesos tan esplèndids com els millors dies tarragonins.

La nostra mirada ressegueix el paisatge amb una lenta complaença. L'aire lluminós i net acosta els pujols, les muntanyes i les fondalades; precisa línies, escorços i detalls; mostra amb claredat la cinta de les carreteres, el serpenteig dels viarans, les teulades vermelloses de les cases del poble i les façanes blanques dels masos propers.

—Aquelles muntanyes d'allí —dic, tot estenent el braç— deuen ésser Les Alberes.

—Ho són, en efecte —confirma Pi.

Encetat el tema, Pi va resseguint amb l'esguard i assenyalant amb el braç els turons, els colls, les viles i els poblets, les ruïnes i les platges d'aquest indret extrem de l'Alt Empordà. Es detura un moment en la descripció quan diu:

—Allà baix hi ha Roses.

I observa al cap d'un moment:

—Encara que jo vaig nèixer a Barcelona, tinc dret a dir que sóc fill de Roses. De Roses eren els meus pares, els meus avis i els meus basavis; a Roses vaig passar una gran part de la meva infància i de la meva adolescència.

Mentre el meu amic anomena accidents geogràfics i poblats, tots dos evaquem fets de la història catalana. Pi, que ha estudiat especialment la guerra franco-espanyola del temps de la Revolució francesa, m'explica els moviments dels dos exèrcits en aquesta zona fronterera. Quan ha acabat la seva explicació li faig un merescut compliment:

—Coneixeu molt bé la comarca.

—Es la meua — remarca ell.

I lentament, amb una entonació, no pas planyívola, ans bé coratjosa, afegeix:

—Potser ja no la veuré mai més!

Amb el to ferm de les seves paraules, Pi ha volgut evitar que s'hi traslluís l'emoció.

Restem silenciosos, amb l'esguard perdut en el pai-

satge. Sento batre el cor dins el meu pit; sento passar l'esperança per dins de la meua ànima.

—Jo crec que tornarem a veure aquesta comarca i totes les altres comarques catalanes. Crec que els que ara estem a punt d'anar a l'exili tornarem a veure l'Empordà, el Camp, el Vallès, La Segarra, el Penedès, l'Urgell; que tornarem a veure el Montseny, el Cadí, el Montserrat, el Montsant; que tornarem a veure Figueres, Girona, Olot, Vic, Lleida, Manresa, Tarragona, Barcelona. Totes les comarques, totes les muntanyes, tots els rius, totes les ciutats de la pàtria que no ha mort, que no morirà, que no pot morir.

Quan jo torni a Catalunya —no dic pas “si jo torno a Catalunya” — vindré a Can Perxers un dia i demanaré als masovers que em deixin pujar a la terrassa per guaitar aquest mateix paisatge que ara tenim davant dels ulls.

El darrer full català — Han anat venint cap a nosaltres diversos companys escriptors, i Pi i Sunyer aprofita l'avinentsa per a demanar llur col.laboració a un periòdic català que ha de sortir a Figueres. Publicant-se en aquesta ciutat alguns diaris dels que sortien a Barcelona, convé, remorca Pi, que no hi manqui un full català. Negrín mateix hi té interès. El nostre periòdic ha d'intitular-se *Catalunya sempre*. Tots li prometem de col.laborar-hi i la prometença és sincera.

Però quan Pi s'ha allunyat de nosaltres, la majoria dels companys, ho i disposant-se a escriure els articles demanats, es mostren escèptics respecte a la viabilitat del pla, puix que aquest es basa en la hipòtesi que l'exèrcit

de la República establirà una línia de resistència que conservi en el nostre poder, durant un cert temps almenys, les comarques del Nord, i són ben pocs els que prenen aquesta hipòtesi en consideració.

—Però si d'ací dos o tres dies els franquistes ja seran a Figueres! —afirma un dels comentaristes.

—Tant com això no ho crec —observo jo—. La meva impressió és que els franquistes no arribaran a Girona fins a darrers de setmana.

—Si hi arriben! —salta una veu femenina—. El Montseny els deturarà!

M'és un conhort de trobar una noia optimista que encara confia en el Montseny per a aturar l'enemic.

Alguns companys se'n van a escriure treballs per a *Catalunya sempre*. Aquest full serà l'últim full català del període històric que ara es clou.

Uns avions passen. — Prop del migdia hi ha, a la terrassa de Can Perxers, una mica d'alarma. Han aparegut en el cel, no gaire lluny, uns aeroplans. Abans s'havia sentit un soroll d'explosions repetides, pel costat de Figueres. Hom s'esforça a veure la direcció que el grup d'avions segueix. ¿Vénen potser a bombardejar Agullana o les carreteres plenes de vehicles i de gent? Alguns diaris francesos han publicat una notícia d'origen franquista segons la qual el President Negrín s'ha instal·lat en un mas d'Agullana. Aquesta notícia no és exacta, però fa témer un bombardeig.

La meva muller i el meu fill, que havien anat al poble per a comprar pa, tornen de pressa, i m'expliquen l'esve-

rament que hi ha hagut pel perill aeri, cosa nova ací. La fornera ha posat un pa en mans de la meva muller, i tot seguit ha fugit xisclant cap al soterrani de la casa, sense voler aturar-se per a cobrar.

El soroll dels motors ha deixat de sentir-se i aviat els avions es perden de vista. Anaven a fer mal a una altra banda.

A Catalunya s'ha post el sol. — Després de dinar comencen a córrer veus de pròxima marxa. Jo surto a la terrassa del mas abans no es faci fosc. Vull veure encara la claror d'aquest dia, que serà probablement l'últim dia complet de la meva estada ací.

He estès la mirada cap a Ponent, on el sol es desmaia en un esclat de llum d'or. Dono el meu comiat silencios, però fervorós, al bell paisatge que s'albira, tot recitant mentalment, aquells dos primers versos de la poesia *Posta* de Salvador Albert, tan adequats a aquest lloc i a aquesta hora:

“Els amples finestrals de la masia,

guaiten amb ulls febrils els darrers tocs del dia”.

Jo també guaito aquests focs, vermells com la sang. Quan demà es pongui el sol, jo ja seré més enllà de la ratlla fronterera.

L'astre ha caigut darrera les muntanyes. Sento passar una freda ràfega de tristesa.

A Catalunya s'ha post el sol.

Desaparicions i reaparicions. — Noto converses i aparts repetits entre els diputats. Què succeeix? És la

famosa qüestió dels passaports. Sanahuja, el funcionari del Parlament, que se'n va anar ahir al matí a Figueres, avui, dilluns a la tarda, encara no ha tornat. Hom malpena. Aquests últims dies se n'han anat una pila de xicots. Així, si algú triga a tornar o no es deixa veure durant unes quantes hores, hom es pensa que és un altre que també se n'ha anat. Aquells als quals afecta la incompareixença de Sanahuja es mostren desolats i indignats alhora, i els que dormen en pallisses i masos propers es retiren enmig de tristos presagis. Allà, en un recó de la gran sala, resten les maletes del funcionari desaparegut, que hom suposa abandonades.

Però no ha passat encara mitja hora que el desaparegut reapareix. Va de pressa i corrent, agafa les maletes del recó i posa en mans de la meva filla, que s'ha topat casualment amb ell, un paquet de passaports i papers, bo i dient-li:

—Faci el favor de tornar-ho als interessats. A Figueres no he pogut fer res. Jo me n'he d'anar i no puc esperar-me ni un minut. Bona nit!

I sense esperar resposta surt, una maleta a cada mà, i es perd en l'ombra que envolta Can Perxers.

Els passaports i papers estan tal com estaven ahir. Es que no n'ha tingut cura? Es que ni tan sols ha anat a Figueres? Rouret m'aclareix el cas. Es veritat que Sanahuja no ha pogut fer res, perquè l'oficina de l'Estat, complint sens dubte les instruccions rebudes, no ha volgut atendre'l: ni passaports nous ni visats o renovació dels antics. Ell mateix ha visitat el Ministre de la Governació,

Paulí Gómez, i no ha aconseguit que es resolgués favorablement l'afer.

—*iNada, nada!* —ha dit el ministre—. *Los diputados que quieran pasaportes han de venir personalmente aquí.*

Ha estat inútil la insistència. Es veu que hi ha malhumor a les esferes del Govern de la República i que han volgut descarregar-lo sobre els diputats catalans.

En canvi Pau Vila ha aconseguit, amb molts treballs, d'obtenir un passaport col·lectiu per als intel·lectuals inclòsos en la llista presentada, que són els que passen de l'edat militar. No sabem, però, quan marxarem, ni si ens serà fàcil de passar la frontera a través de l'enorme embús de gent i de vehicles que a cada hora creix.

Mentrestant, els proveïments de Can Perxers són a les acaballes. Si ahir hi va haver dos menjars d'un sol plat, avui hi ha un menjar d'un plat sol. Sort que el plat és força ple.

Els de casa ho passem mig bé, gràcies a un auxili inesperat. A primera hora de la tarda em ve a trobar un missatger i em diu amb cert misteri:

—Voleu pujar dalt un moment?

El segueixo pensant que es tracta d'alguna cosa política. Quan som al darrer pis del mas em prega que l'esperï en el replà. Entra en una habitació i en surt tot seguit amb un paquet. Veig de què va: un gran bocí de pa i un llarg tall de botifarra negra. Poso el paquet en mans de la meva muller, i els meus fills acudeixen

a examinar-lo. L'examen els posa contents. No hi pot haver un present millor en aquestes circumstàncies.

La situació militar. — Les notícies militars no són bones. No dic les notícies del front, perquè ja no hi ha tal front i s'ha perdut l'esperança d'establir una nova línia de resistència. Ni el Cadí, ni el Montseny amb els seus enormes massissos, no poden servir ja per a aquest objecte.

De totes maneres l'avanç dels franquistes és una mica lent. Contribueix a aquesta lentitud la destrucció dels ponts, que segueix ben organitzada i és potser el millor de tots els serveis de l'exèrcit republicà. El veritable objectiu d'aquest exèrcit, a hores d'ara, és el de salvar els seus homes i el seu material per l'entrada a França i de protegir ensems, indirectament, les desenes de milers de civils que s'aboquen cap a la frontera.

Avui encara ha entrat a Can Perxers més gent, que no sap on posar-se, ni on menjar. Un ex-diputat català del Parlament espanyol, Ventosa i Roig, que amb les seves filles i tots els papers en regla ha volgut arribar en cotxe fins a la frontera, n'ha hagut de desistir davant el tap enorme que s'hi ha format. En un estat de consternació i desesperació ha refluït damunt Agullana, on no ha trobat queviures ni allotjament; però fa colla amb tants d'amics i companys, que està content de seguir llur sort.

Anunci de marxa. — Es confirmen les veus de pròxima sortida del mas. Hom anuncia que demà marxarem

els vells, les dones i les criatures. Amb els meus cinquant-sis anys, que em posen més enllà de l'edat militar, estic classificat com a vell. Per a aquestes categories no hi haurà grans inconvenients. Manca saber encara l'hora i les condicions de la partença.

Jo segueixo essent partidari del procediment col·lectiu. Però aquest es va fent irrealitzable per l'esmicolament de la col·lectivitat. Rebo notícies que alguns companys, amoïnats per l'allargament d'una situació difícil, han passat la frontera. Simó i Bofarull, a Mas Bell-lloc, va carregar el seu bagatge en un carret i tirà cap a la muntanya; no va poder passar i recorregué a altres procediments. Romeva, Farreres i Armendares també són fora, segons tots els senyals. El fet de tirar al dret, és a dir, d'esquivar el pas oficial pels llocs de control i de duana, s'explica, no sols perquè molts dels que es troben en edat militar no compten amb l'autorització del Ministeri de Defensa, ans encara, per l'embús creixent del trànsit en aquells llocs. Hom dona per segur que, ben aviat, aquesta autorització, i àdhuc el passaport, seran innecessaris per a travessar la ratlla.

—D'ací a pocs dies —em deia Romeva a Girona— l'únic passaport que caldrà serà el fer cara de bona persona.

Per on sortirem nosaltres? Alguns amics intel·lectuals ho pregunten amb aire de preocupació: pensen en les hores d'espera per les formalitats policiaques, militars i duaneres. D'altra banda, per efecte d'ordres i contraordres, o per incidents més o menys importants, hi ha

aquests dies, ben sovint, tancaments provisionals de la frontera, ara d'un costat ara de l'altre. Comprenem que encara ens toca partir i que no som a l'acabament de les angúnies i dels dolors de l'èxode.

A despit d'alguns moments d'incertesa, sabem a primera hora del vespre, que sortirem demà, dimarts, a les vuit del matí. Per a més seguretat ens acompanyarà Bosch-Gimpera, que per tenir ja fa temps la família a Perpinyà, hi fa freqüents viatges i coneix el personal fronterer dels dos costats. Pi i Sunyer em diu:

—No vinc jo a acompanyar-vos perquè la meva sortida criadaria l'atenció. Això no passarà amb Bosch perquè a ell ja estan acostumats a veure'l anar i venir cada setmana.

Balada de les joies. — Les dames i dametes, davant l'anunci de marxa, estan especialment preocupades per les joies. Podran passar-les a través de la frontera? Corren versions contradictòries. Hi ha qui diu que la duana espanyola no deixa passar cap joia, ni les que són portades al damunt en funció de tals. Hom cita el cas d'haver estat tretes les arracades de les orelles. Més encara: hom diu que la muller d'un alt càrrec de la Generalitat va ésser ahir escorcollada i obligada a despullar-se. Tot això alarma, indigna i excita els estadants femenins de Can Perxers. En canvi, a mi m'ha assegurat un amic que la duana deixa passar les joies que hom porta habitualment, si no hi ha exageració en la quantitat; ara, és clar, si una persona va guarnida de penjolls com un aparador, ja és una altra cosa.

Hom consulta Jaume Miravittles, que concix bé els trenca-colls de la frontera, i que es mostra pessimista en aquest punt. No creu, en efecte, que deixin passar les joies.

La meva muller, que no en té gaires —les principals són les heretades de la seva germana gran i de la seva mare—, però que les estima molt per llur vàlua familiar, es mostra inquieta. Jo consulto Rouret, que no es manifesta tampoc massa optimista. Es veu que a la duana no hi ha un criteri massa rígid, i així el deixar o no deixar passar unes joies depèn de vegades de qui sigui l'encarregat d'aquest servei o de l'humor en què es trobi.

Algú proposa de lliurar les joies a un amic que aquell vespre mateix tirarà al dret. La meva muller dubta al principi; després es va inclinant a acceptar la proposta. Jo li dono llibertat per fer allò que millor li plagi, perquè es tracta de coses seves, però li exposo el meu parer contrari i li aconsello que es posi els anells, braçalets i arracades en el moment de la sortida, passi el que passi. A mi no em plau aquella combinació clandestina, per justificada i neta que sigui. El meu consell fa el seu efecte.

—I si me les prenen? —em pregunta ella.

—No crec que te les prenguin. T'he aconsellat que facis allò mateix que jo faria si les joies fossin meves. Cas que te les prenguessin, ho sentiria molt, però no em penediria del consell que et dono.

Més tard li pregunto:

—Alguna família dóna les joies per a passar-les d'amagat a la frontera?

—Crec que no —em contesta—. Almenys jo no ho sé de cap família. El que sé és que algunes amigues les portaran posades.

—Veus, dona, com jo no anava desencaminat?

La meva muller, davant aquesta constatació, es tranquil·litza.

En uns moments així, la qüestió de les joies no és una qüestió de vanitat ni d'interès. Jo, fins ara, mai no n'havia sentit la importància. Com que les joies no em fan goig per a dur-les i més aviat em repugnen —no he dut mai ni un senzill anell en un dit de la mà—, en ma vida no he pensat en llur valor. Avui, però, davant la tribulació de la meva muller, comprenc el doble valor que les joies tenen.

En primer lloc, un valor d'afecte íntim, el d'ésser records de família, que evoquen els éssers benvolguts, els temps que han passat, els fets de la vida que han deixat senyal en la nostra ànima. Aquella agulla de pit que havia estat de l'àvia; aquell anell que va dur d'Amèrica el germà mort; aquelles arracades que portava la mare el dia que va casar-se... La força del record encara és massa gran ara que ens ha calgut deixar casa, parents i amics, que sortim de la terra nadiua i no sabem en quina terra hem d'anar. Jo no sento la punyida de l'enyorança; no pateixo gaire —fora de les incomoditats físiques— pel meu cas individual, i resisteixo bé de cos i d'esperit. Però m'explico el trasbals de la meva muller davant la

possibilitat de perdre, a més de les finques, de la llar, del repòs i de la confiança d'una bona vellesa, aquests petits objectes brillants de màgic prestigi, que sovint ella es complaïa a treure i posar de la capseta on els guardava gelosament.

En segon lloc, la possessió d'unes quantes joies d'algun valor dóna la sensació de tenir un recurs per a un cas de necessitat extrema. I ara que anem a entrar a França sense altres recursos que un feix de billets de la República espanyola, que no valdran res, i unes poques monedes de metall, les joies fan companyia, ajuden, resguarden, protegeixen, àdhuc quan no se'n fa ús. ¿Qui sap —això les dones ho pensen més que els homes— si un dia ens trobarem en una malaltia o en la urgència d'un viatge, i aleshores amb les joies podrem sortir del pas? Quan una d'aquestes eventualitats es produeix en l'emigració, és encara més temible. I les joies us fan, poc o molt, d'assegurança. Esglaïa el perill d'ésser-ne desposseït tot just en el moment que us poden fer més servei, baldament només sigui com a garantia moral.

Al cap de mitja hora que hem pres el determini sobre les joies, jo ja no hi penso més. La meva muller hi segueix pensant —prou que ho endevino— i hi seguirà pensant, n'estic segur, en les hores d'insomni de la nit vinent.

Polemica de bagatges. — Cal ocupar-se d'un problema immediat i pràctic: la preparació dels bagatges per al pas de la frontera. Havent de sortir demà al matí, hem de tenir-los completament preparats aquesta nit mateix.

i ja hem rebut ordres concretes en tal sentit. Jo torno a passar per una crisi anti-bagatgística. És perillós d'anar carregat de maletes i farcells en els viatges per l'interior; però ho és molt més d'anar-hi en un viatge internacional, sobretot en circumstàncies com les d'ara.

Em ve present l'anècdota que, en un llibre amb tocs humorístics, Josep Fontbernat explica de mi, entre altres coses, no totes exactes. És exacte del tot que l'any 1924, quan van sortir de Catalunya els membres del Consell Central d'Acció Catalana, vaig arribar a Tolosa del Llenguadoc sense altre bagatge que una pinta. Aleshores vaig fer la primera part del viatge clandestinament, per mar, junt amb Lluís Nicolau d'Olwer. En sortir de Tarragona cap a Seta en un vaixell carregat de bocois —un vaixell que era, segons el seu capità andalús, "*er barco de menos velocidad der Mediterráneo*" — vaig deixar encarregat que em fossin trameses les maletes per facturació, i en aquesta forma les vaig rebre al cap de pocs dies. Avui, però, no podem adoptar aquest procediment, i miro amb horror les tres maletes i els cinc farcells que m'han acompanyat en els desplaçaments succesius a través de la terra catalana.

Sé prou l'amor que tenen les mestresses de casa, no sols a les joies, ans encara als objectes, mobles, vaixelles, vestits i robes. No n'hem pogut prendre més que una part ínfima, i això ha constituït per a la meua muller una persistent recança. Però ara augmenta el meu horror per l'excés de bagatges. Faig observar-li que portem massa coses i que ens convé alleugerir la càrrega. I bé:

l'ànima femenina té els seus secrets; després d'haver aconseguit convèncer la meua muller en la difícil qüestió de les joies, la trobo irreductible davant la qüestió dels bagatges.

—¿On vols anar pel món —li dic— amb tantes maleïtes, tantes capses, tants farcells i cistells?

—No en podem deixar cap —contesta—; ho necessitem tot i encara ens hem endut poques coses. Tothom en porta més que nosaltres!

Insisteixo, i li faig una descripció patètica de les dificultats que trobarem en el pas de la frontera:

—No ens serà possible d'arrossegar materialment tot això de la duana espanyola a la duana francesa, ni d'un lloc de policia a l'altre.

—Tant se val! No puc deixar res —repeteix.

Faig un darrer esforç. Li explico que podem veure'ns obligats a deixar una part dels bagatges enmig d'un bosc o d'una vinya. Ella no cedeix. Finalment, quan perdia l'esperança d'aconseguir res per aquest cantó, em diu en el to de qui fa una gran concessió i un gran sacrifici:

—Mira, perquè no diguis, ajuntaré dos farcells en un, i així hi haurà un farcell de menys.

He rigut d'aquesta sortida, i m'ha passat poc o molt l'aprensió

President i amic. — Tard, aquest vespre, m'he topat amb el President Companys en el passadís d'entrada al mas, vora la gran sala. Ens havíem vist els dies anteriors, però enmig de converses de grup. Ara sostenim tots dos

un breu diàleg. Jo vaig acompanyat de la meva família, i mostrant-la al meu interlocutor li dic:

—Sortim demà.

—Esteu ben animats? — em pregunta ell.

—Tan animats com és possible — responc —. Qui ho està més és el meu fill: diu que amb el viatge podrà aprendre idiomes.

Companys somriu i acarona el petit, que se'n sent afalagat. Ens estrenyem fortament les mans, i en separar-nos em diu amb veu més baixa:

—Qualsevol cosa que necessitessis, ja ho saps...
Som bons amics.

Ho ha dit amb una gran cordialitat, i jo he agraït les seves paraules en el mateix to. És únicament la cordialitat allò que accepto de la seva oferta. En aquests moments, unes paraules cordials valen més, per a mi, que qualsevol altra cosa.

Vetlla de viatge. — Tota la sala és plena del moviment que caracteritza els preparatius de marxa. Les famílies que encara no marxen estan una mica tristes. Vénen amb nosaltres moltes famílies sense els caps de casa respectivament, que són d'edat militar; aquests caps es preparen a passar pel dret i trobar-se més enllà de la frontera. Per tot arreu hi ha piles de maletes i maletins, de farcells i capses. Les dones van i vénen; encabeixen objectes, pleguen, lliguen, emboliquen i empaqueten.

Tothom comprèn que la jornada de demà serà decisiva per a nosaltres. Enmig de les preocupacions i dels

perills, estem contents de sortir d'una situació que no podia perllongar-se. Tenim la sensació que entrarem en el capítol més arriscat i més dramàtic de la nostra aventura de guerra.

Anem a dormir una mica més aviat que els altres dies, a quarts de deu. Són les dones les que ens adverteixen que demà hem de llevar-nos d'hora. Quan ens ajeiem, tenim tots al pensament la mateixa idea: "Demà ja no dormirem aquí". El llit de demà serà més tou o més dur; serà un banc o la palla, o la terra; però estarà protegit per la sobirania de França. Ens adormim altra vegada entre els retaules medievals, vora els sants de fesomia ingènua, com si fóssim talment a la glòria.

Capítol IX

EL PAS PER LA FRONTERA

Dimarts, 31 de gener

ELS últims preparatius. — Encara és fosc quan ens llevem. L'horari oficial espanyol, que en ple hivern és avançat d'una hora, fa que sovint la gent és llevi abans d'esser de dia. En diversos llocs del casal les vacil·lants espelmes han d'ajudar la llum feblíssima de les poques bombetes elèctriques. El problema d'afaitar-se és avui més difícil que els altres dies. Quan enllesteixo l'operació, no gaire reeixida, veig a través d'un finestró mig obert la llum blavosa de l'alba. Surto a la terrassa. La matinada és humida i freda, però el cel és serè. Sembla que tindrem bon dia.

Van venint les instruccions per al viatge. Disposem de dos vehicles grans: el bibliobús del Servei de Biblioteques al Front i un autocar de l'Assistència Social de la Generalitat. Aquest últim es troba quasi miraculosament a la nostra disposició, puix que va ésser abandonat, fa quatre o cinc dies, vora un camí, sota mateix de Can Perxers, un cop complerta la missió que duia.

Ahir ens havien dit que sortiríem a les vuit; ara ens diuen que sortirem a les nou. S'acosta l'hora assenyalada. Amb una febre d'impaciència anem portant els bagatges fora del mas, cap a la fondalada on hem de pujar als cotxes. Els Mossos d'Esquadra que fan guàrdia a la porta, guaiten aquests preparatius amb un aire indiferent i un esguard llunyà.

Arriba l'hora. Cal esperar-nos, però. Al cap d'una estona alguns s'inquieten perquè Bosch-Gimpera, director de l'expedició, encara no ve.

—No us inquieteu —adverteix un del grup. — Bosch té el costum de fer una mica tard.

Una mica només, perquè ja el tenim aquí, voluminós, somrient, amable, vermell de cara, amb la seva expressió d'infant feliç.

Agrupats al mig del camí que va de Can Perxers a la carretera, els expedicionaris reben les últimes instruccions de llavis de Pi i Sunyer, Bosch-Gimpera, Ramon Frontera i Pau Vila. Aquest passa llista i resol alguns petits problemes que es van presentant. Mai ningú dels que hem de fer avui el viatge no havia

esperat amb tanta emoció ni amb tanta il·lusió el moment d'una partença.

L'autocar asmatic. — Quan ja hem resolt els petits problemes, se'ns en presenta un de més gros amb el qual no comptàvem: el de posar en moviment l'autocar abandonat, que es troba dins d'una clotada, encara cobert del brancatge amb què s'ha volgut fer-lo invisible per als avions. He examinat de prop aquest vehicle, i m'ha fet poca gràcia. És un carruatge vell, despintat, amb fustes esberlades, vidres trencats i portes que no tanquen.

—¿Voleu dir — he preguntat a un amic — que amb aquest carruatge podrem anar gaire lluny?

De primer antuvi les meves aprensions es confirmen. Ve el moment de posar en marxa l'autocar, i comencen els treballs. Quins treballs! El motor no vol funcionar. Alguns homes de força i de tècnica fan giravoltar la manivella, que va molt rústega. Res. El motor segueix parat. Ramon Frontera realitza al seu torn la prova diverses vegades, sense altre resultat que el de fer-se mal a la mà; amb el mocador de butxaca s'eixuga unes gotes de sang dels dits i unes gotes de suor del front. L'autocar no podrà pujar cap al camí per la força del seu motor. No hi ha més remei que moure'l a força de braços. Hom lliga unes gruixudes cordes al davant i als costats del vehicle i vuit o deu persones les estiren mentre una vintena més empenyen per les rodes i pel darrera.

—Avant!... Amunt!...

Moments d'angúnia. Podrem fer moure l'autocar?

Entre els crits i les empentes el gros cotxe es mou. Hom trava tot seguit les rodes a fi que no reculi. Una altra embranzida; una altra aturada; una embranzida més.

—Avant!... Amunt!...

Ja és dalt, ja és al mig del camí.

—Tot això — remarca Pompeu Fabra — ¿no podia fer-se mitja hora abans?

No cantem victòria encara. L'autocar és al camí, però el seu motor s'entossudeix a no posar-se en moviment. Estirant i empenyent el vehicle, hom el fa caminar cap endavant i cap endarrera, alternativament. De sobte s'alça una clamor joiosa:

—Ara, ara!...

Han ressonat uns espetecs violents. El motor ja va. El seu soroll és físicament desagradable, però esperançador.

—Apa, a pujar!! — criden diverses veus.

Pi i Sunyer i Bosch-Gimpera distribueixen els passatgers entre els dos vehicles. L'autocar va davant, segueix el bibliobús. Em toca d'anar a l'autocar amb la meva muller i el meu fill, segons la classificació de vells, dones i criatures; la meva filla va al bibliobús, designat com a venturós vehicle de jovent. Bosch-Gimpera, amb el seu cotxe oficial, obre la marxa.

Sortida de Can Perxers. — Salutacions de comiat, braços i mans i mocadors que es mouen de pressa. La caravana es posa en marxa.

Jo tinc el cor en un puny, perquè l'autocar emprèn la pujada immediata amb una trepidació alarmant; el

motor fa un soroll irregular i esquerdat, que és presagi d'una aturada o de qualsevol accident. Aquest vehicle ens ha de dur a Perpinyà? Tinc por que no ens durà ni a Agullana, que és a un quilòmetre. En sec el motor entra en calor; espetega furiosament, però no avancem gaire. Arribarà a la carretera? A cada moment sembla que ha de parar-se o ha de retrocedir costa avall, cap al barranc d'on ha sortit.

I bé: no passa res d'això. El nostre autocar és un vehicle vell o envellit, però es coneix que té un cert punt a quedar bé. En ésser al pis pla, el soroll del motor minva, el trontoll és menys violent, les rodes van més lleugeres. Començo a creure en la possibilitat d'arribar a lloc, o almenys d'acostar-nos-hi. Si aquest carruatge no es desfà en fustes i ferros i vidres al mig de la carretera, anirà endavant poc o molt.

Carretera enlla. — A partir d'Agullana la carretera fa baixada, i l'autocar asmàtic llisca fàcilment. Anirem bé si els seus frens funcionen i no es desboca. Des del poble al pont que hi ha ben a prop, el pendent és molt pronunciat, i tanmateix el nostre carruatge segueix la seva marxa normalment. Estem gairebé tranquils.

En anar nosaltres a embocar el pont, aquest s'embossa per un excés de vehicles, gairebé tots militars, que vénen en direcció contrària. L'aturada és força llarga i ens impacientem. De tant en tant guaitem el ceu blau, que ens pot reservar el present dels avions sinistres. Més llargues aturades ens esperen en el dia d'avui.

Tot baixant per la branca de carretera que va

d'Agullana a la carretera general, veiem als dos costats nombrosos campaments de gent fugitiva. L'àrea d'aquests campaments s'ha quintuplicat de pocs dies ençà. Agafa molts quilòmetres quadrats i conté desenes de milers de persones. Sota el bon sol, llargues restelleres de roba estesa donen a l'indret un pintoresc aspecte. Damunt els camps encara molls i entre les pinedes es mou una multitud miserosa en la qual predominen les dones i els infants. Allí on el terreny s'eleva i hi creixen els arbustos del bosc baix, apareixen nombroses tendes de campanya, si hom pot emprar aquesta expressió, fetes de brancatge i de flassades, llençols i cobrellits. Les dones feinegen, els infants juguen, els homes enraonen. Tots deuen haver patit molt durant els dies de pluja; però el bon temps que torna els ho fa oblidar; tenen als ulls una lluïssor d'esperança i als llavis un migriure de tímida alegria. Alguns camps, convertits en estanys per l'aigua del cel, han estat abandonats, i en els tolls fangosos resten matassos i coixins, robes i estris.

Ja no és solament la carretera de França la que està embussada per l'excés de vehicles; els primers trossos de les rutes i camins que hi porten, estan així mateix embussats. Tres o quatre cents metres abans de desembocar en aquella carretera, la d'Agullana està guarnida al seu torn d'un rengle de carros i camions parats que destorben enorment el trànsit. A còpia de paciència i de temps, de tocs de clàxon i de crits, arribem a la bifurcació i prenem la direcció de La Jonquera. Ve el moment de les màximes dificultats.

La Jonquera. — A la carretera de França els rengles de vehicles són llargs i espessos. Hi ha dos rengles que pugen i dos rengles que baixen i a cada instant s'entrebanquen els uns als altres. Sort que el cotxe de Bosch-Gimpera, que fa d'explorador, ens permet d'avançar, per bé que lentament i amb freqüents parades, fins a l'entrada del poble.

Ací l'embús és formidable: embús de cotxes, de camions i de gent. La frontera està oberta per tots dos costats, amb restriccions; però les formalitats de policia i de duana, tot i haver estat alleugerides, no permeten de passar via. Els carrers de La Jonquera són plens d'una gentada atapeïda, més resignada que impacient. Els dolors soferts acaben per donar una mena d'insensibilitat.

Si nosaltres haguéssim de fer cua rigorosament, en tindríem per dos dies. Bosch-Gimpera va resolent les dificultats, ara parlant amb un militar, ara amb un inspector de policia. Els explica que som bona gent, intel·lectuals amb llurs famílies, tot de vells, dones i criatures. Per part de la policia som ben tractats. Ho serem igualment per la duana? Cal gestionar-ho. Amb el seu aire d'home atrafegat que s'ocupa de problemes difícils, Pau Vila se'n va a fer les gestions. Mentrestant la nostra petita caravana queda parada a la ruta, més enllà de La Jonquera. A partir de la duana el trànsit és molt menor; les formalitats de sortida fan l'ofici d'una resclosa que atura el gros corrent i només en deixa passar un raig.

L'aturada és més llarga del què esperàvem. Aviat seran les dotze. I hem sortit de Can Perxers sense esmor-

zar. Les provisions collectives dels expedicionaris són tan escasses que no permeten altra cosa sinó distribuir una mena de berenar. Veient que l'espera continua, la intendència del grup decideix de passar a les dones i a la mainada —els vells, ai las!, en som exclosos— unes preses de xocolata sense acompanyament de pa. Més tard en vista que ja som més enllà de migdia, és servida una petita —petitíssima— ració general de pa i formatge.

Cap a dos quarts d'una compareix Pau Vila amb l'aire d'un home ensems satisfet i cansat.

—Ja està resolt tot —crida—. Podem tirar endavant; no ens escorcollaran, ni ens faran obrir cap maleta.

Esclat d'alegria dins l'autocar. Les dones prorrompen en exclamacions. Passaran les joies, aquestes joies que eren llur preocupació principal. Dames i dametes es palpen amb delícia les arracades i es miren amb satisfacció els anells, les agulles de pit, els braçalets. N'hi ha algunes que deixen escapar uns dolços sospirs. L'emoció els fa oblidar les angúnies d'aquests dies.

De La Jonquera al Pertús. — Els tres cotxes de la nostra caravana reprenen la marxa. L'autocar segueix avançant a poc a poc, però amb regularitat. Li he obert un crèdit de confiança, i estic segur que no em defraudarà. Per dins no està tan desballestat com per fora. Perdo la por que caigui a miques damunt de la ruta.

... Ara sembla que l'autocar va amb més lentitud. ¿És que està a punt d'espatllar-se o que jo estic més neguitós? Em creia que era cosa d'uns quants minuts l'anar de La Jonquera al Pertús, i havia dit, en repre-

dre el viatge, que d'un moment a l'altre arribaríem a la ratlla. Ens hi acostem, és clar; però triguem a arribar-hi.

Van pujant carretera amunt corrues de gent que ja ha passat pels sedassos policíacs i duaners de La Jonquera, sobretot dones amb farcells al cap i a les mans i amb criatures agafades a les faldilles. Mares i fills porten a la faç demacrada i groga el senyal de les privacions; així i tot caminen amb un pas ràpid, amb un coratge alegre, amb una expressió d'esperança, com qui ja és a punt d'entrar a la terra promesa. Es veu, però, que no tothom passa amb facilitat la ratlla, puix que també per ací hi ha, a prop de la carretera, diversos campaments que han sofert la prova de l'aigua del cel.

Que triguem d'arribar a la frontera! Diríeu que per un miracle hostil la veta de la ruta s'ha estirat desmesuradament i ha multiplicat la distància. Però ja no falta gaire tros. Som en una pujada i anem a entrar al Coll del Pertús. En aquest trajecte l'espectacle és profundament llastimós. A banda i banda de la carretera hi ha un doble rengle de cotxes i camions espatllats i sovint estimbats, maletes esbotzades, matalassos i coixins i coixineres, peces de vestir, barrets, sabates i espartenyas, tot destruït i abandonat. És un espectacle de misèria, de brutícia, de catàstrofe. El paisatge, esquerp i d'estrets horitzons, contribueix a comunicar a l'ànima un sentiment de desolació.

Coll del Pertús. — Emboquem el Coll del Pertús. La carretera passa entre puigs coberts de pins. Els pins ens han acompanyat tot aquest matí, pins petits damunt

terreny rocós, pins de Catalunya, als quals adreço de bon cor la salutació de Josep Carner:

*Salut, oh pi de terra eixuta,
l·ligam damunt la nostra ruta,
d'un aspre món i un cel serè...*

La nostra interior salutació callada, és interrompuda per uns crits de:

—Atureu-vos! Atureu-vos!

Ensems sonen uns cops de mà damunt els vidres de l'autocar, cops que vénen dels companys asseguts dalt de tot del carruatge. Mentrestant veiem acostar-se bracejant un oficial de l'exèrcit republicà, que també fa senyal que ens aturem, i quan és més a prop dóna crits de:

—iPararse! iPararse!

No calien pas tants de crits ni tants de cops per aturar-nos. Els nostres vehicles tenen un marcat caient a l'aturada, i encara més quan pugen costa amunt. Ja estem aturats. De què es tracta? És un altre control. L'oficial vol saber si tots els expedicionaris, a més de tenir els papers en regla, passem de l'edat militar. Hom li explica que tots els homes que figuren en el nostre passaport col·lectiu estan en aquestes condicions. Després d'examinar els papers i d'escoltar les explicacions de Bosch-Gimpera, l'oficial ens deixa seguir endavant.

Passarem tot seguit la ratlla? No. Encara ens hem d'esperar. És la una; els duaners francesos són a dinar, i fins que tornin no serà possible de complir les formali-

tats de la duana francesa. Nova parada, doncs. Mentrestant veiem que a la part espanyola de la frontera hi ha alguns transbords de proveïments. No ha cessat del tot el comerç entre França i la petita part de Catalunya que resta lliure de la invasió.

Travessem la ratlla. — Un grup de gent negreja davant nostre, al mig de la carretera, entre la doble renglera de cases. El Pertús! És la frontera.

En acostar-nos-hi, ens adonem del barratge que hi ha muntat; una cadena a mitja alçada, i al darrera uns escamots de gendarmes i un cordó de soldats amb fusell i baioneta al canó. Quan som més a prop comprovem que els soldats són negres —exactament de color de xocolata—, amb el fes vermell i el capot de color d'oli. Heu-vos-aquí els senegalesos. Ja sabíem que hi havia al Rosselló alguns batallons d'aquesta tropa, i no ens sorprèn la troballa. No ens sorprèn, ni ens estranya; però ens fa una mica de mal al cor.

Gràcies, una vegada més, als bons oficis de Bosch-Gimpera, fem el pas de la ratlla sense destorbs. Davant de nosaltres la cadena cau, el cordó de senegalesos s'obre pel mig com els dos batents d'una porta, i els nostres tres vehicles passen enllà i pugen pel carrer costerut d'aquest vilatge rossellonès.

—Ja som a França —criden unes veus dins l'autocar.

Els nostres cors bateguen. És el moment de més forta emoció. M'adono que la meua muller plora silenciosament i que mira enrera, cap a la terra que hem deixat, de la qual ella no havia sortit mai.

Prou sabem que aquesta part de França a on hem entrat encara és Catalunya. Però ara la ratlla oficial té una significació vera. Sortim d'un Estat i entrem en un altre; sortim de un país en guerra i entrem en un país en pau; sortim de la persecució de l'enemic i entrem en la protecció d'una altra sobirania. Per això renuncio a les reflexions sobre la catalanitat del Rosselló i sobre el fet que la ratlla estatal és, en certs aspectes, fictícia. Per a la nostra caravana, el moment psicològic del canvi de país és aquest moment de l'entrada al territori de l'Estat francès.

La recança és barreja amb l'alegria. Ens trobem a resguard i estem salvats personalment, però som a l'exili.

—Ací no hi arribaran els franquistes! —diu un de la colla.

I els pits s'eixamplen en un respir més llarg.

Un altre diu:

—Potser no podrem tornar mai més a Catalunya!

I els pits s'esirenyen novament.

El gendarme sorrut. — Encara no hem avançat cent metres enllà de la frontera, que sobreve un incident inesperat. Un gendarme aborda el nostre vehicle i s'adreça al xofer amb grans crits i gestos. En català crida:

—Ep! Pareu-vos! On aneu?

Obre violentament una portella del cotxe, i tirant mig cos endins crida:

—A baixar, a baixar!

Sorpresa i esverament entre nosaltres. Acudeixen altres gendarmes i un grup de gent. A veure si ens faran

retrocedir! Per què aquest gendarme ras ens vol fer baixar de l'autocar? Hauran arribat, a darrera hora, instruccions que ens priven d'entrar a França? Es tractarà només d'una extralimitació? O serà al capdavant un simple malentès? Totes aquestes hipòtesis passen pel nostre pensament. Pompeu Fabra, impertorbable, resta callat i quiet en el seu seient davanter, bo i guaitant el gendarme excitat que braceja i baladreja.

Altra vegada Bosch-Gimpera resol el cas. Es dona a conèixer, explica qui som els expedicionaris i mostra l'autorització que tenim per a entrar a França. Queda aclarit tot. El gendarme, desconexor de la nostra qualitat, s'ha excedit. Els seus superiors jeràrquics, correctes i atents amb nosaltres, ens diuen que podem tirar endavant. I els tres cotxes tornen a emprendre la marxa, entre la curiositat del públic, que mira insistentment el rètol de l'autocar (*Generalitat de Catalunya. Servei d'Assistència Social als Refugiats*) i el del bibliobús (*Generalitat de Catalunya. Conselleria de Cultura. Serveis de Cultura al Frant*). El nostre cotxe porta als vidres diversos forats de bala, i aquests senyals bèl·lics li donen, al Pertús, un cert prestigi popular.

La Catalunya francesa. — Guaitem les cases del Pertús i els establiments que hi ha instal·lats. La llengua francesa senyoreja en els rètols, mentre que els cognoms que hi apareixen són, quasi tots, catalans.

Pel carrer passen els gendarmes, que miren la caravana amb un aire d'indulgència, i els soldats senegalesos, que la miren amb un aire d'incomprensió. També hi ha

una multitud de dones i criatures refugiades que han pogut passar la frontera, mentre que els homes de llurs famílies han estat obligats a retrocedir, d'acord amb les més recents instruccions del Ministre de l'Interior, M. Albert Sarraut: "*Les femmes et les enfants, on les accueillera; les hommes, on les refoulera*".

Comprovem, com ja hem pogut fer-ho altres vegades pel camí, que la gran majoria de les primeres onades de fugitius són gent de parla castellana i sobretot gent de les altres terres de la República que estava refugiada a Catalunya. La massa de la població sobreposada ha estat la primera que, diguem-ho així, s'ha desglaçat davant la invasió i ha format la davantera del corrent emigratori. Aquest detall és important, i convé posar-lo de relleu, puix que molts francesos i fins molts rossellonesos han pres per catalans alguns grups de refugiats que, si bé venien de Catalunya, no en són fills. A cadascú el que sigui seu, i a cada terra la seva guerra i la seva gent.

El Canigó. — Hem sortit del vilatge i marxem novament per la carretera. Som al darrer tros del Coll del Pertús, estret i aspre.

Aviat desemboquem en una plana que ens deixa estendre l'esguard damunt un bell i fort paisatge, plenament català. Algués quilòmetres enllà fem una parada, que ofereix ocasió als expedicionaris per a baixar a la carretera i escampar-se pels costats. Entre els grups d'amics les converses es fan animades sota el cel de la tarda rossellonesa. Els escriptors parlen del Canigó. És

una coneixença literària. Jo exploro el paisatge amb els ulls i m'adono d'una muntanya propera, que la boira fa semblar més allunyada. En sentir que un del grup anomena el Canigó, estenc el braç i dic:

—Mireu-lo!

Tots adrecen la vista en silenci a l'alta muntanya de cim blanc, que havien cregut encara molt lluny. El gegant encaputxat de neu és allí, davant de nosaltres. Jo cito els versos de Jacint Verdaguer:

*El Canigó és una magnòlia immensa
que en un rebrot del Pireneu es bada.*

En l'hora de la posta de sol, aquest últim dia de gener del 1939, els versos de Verdaguer prenen el caràcter d'una jaculatòria de l'oració a la pàtria en llavis d'uns catalans que emigren. Damunt l'asfalt dur de la ruta francesa els nostres peus tenen una sensació de seguretat. El vell Canigó protegeix un tros de terra catalana, que no trepitjaran els enemics de la nostra pàtria i de la nostra llengua, la mateixa llengua del Rosselló.

La parada no és molt llarga. Altre cop a muntar als carruatges. Ah, el nostre autocar, com fa bondat! Li hem posat afecte, i les seves nafres ens inspiren més compassió que repulsió. Trontolla més o menys i és incapaç d'anar de pressa. Però ja estem segurs que ens portarà a lloc.

Un altre trencacolls. — Anem cap a Perpinyà, on comptem d'arribar aquest vespre. Hi anem, però no hi

arribem. Per avui no passarem del vilatge del Voló (Le Boulou, segons el nom francesitzat). I encara tenim sort d'arribar-hi. Hem pogut evitar, en efecte, una aventura desagradable. En ésser a un cert punt de la carretera, uns gendarmes han aturat el nostre convoi:

—Refugiats? —ens pregunten—. Doncs per ací, per ací!

I ens assenyalen una branca de la carretera. Poc després d'haver-hi entrat ens trobem en una plaça on hi ha diversos carruatges parats i grups de gent, sobretot dones i criatures, que seuen per terra. Hem de baixar? Ens hem aturat, i no sabem ben bé on. Del que ens diuen algunes de les persones amb qui parlem, deduïm que això és un camp de concentració provisional. La gent que s'hi atura és després conduïda als llocs d'estada designats per les autoritats franceses. Ens alarmem. Per què ens han fet venir ací? Deu tractar-se d'un altre malentès, que convé aclarir de seguida; del contrari haurem de fer nit en aquest camp i demà potser ens duran lluny, els uns per un cantó i els altres per un altre. Mentre deliberem sobre la manera de sortir del mal pas, veiem venir cap a nosaltres, en la claror minvant del capvespre, Mestre Pompeu Fabra, que encara no s'ha assabentat del nou perill que correm, i content com un infant alça amb aire triomfal dos grossos pans de barra, un a cada mà.

Ha vingut un cap de l'exèrcit francès i Bosch-Gimpera va a trobar-lo per a explicar-li el cas nostre. És la sisena o setena explicació d'aquest gènere que ha fet

durant la jornada. Gràcies a l'explicació de Bosch i a la comprensió del militar ens treuen del camp.

Ja en som fora. Ja tornem a ésser a la carretera. El Voló és allí a prop. Quan hi som, ens hi hem d'aturar. No podem passar endavant. Cal un permís especial perquè els nostres vehicles puguin anar cap a Perpinyà, i no hi ha manera d'obtenir-lo avui. Haurem de fer nit en aquest vilatge. No ens sap greu, perquè tot seguit d'entrar-hi, El Voló ens ha plagut.

Capítol X

L'ATURADA AL VOLÓ

ORACIÓ del pa. — La nit del Voló no serà benigna per a nosaltres. Ens tocarà de dormir dins els cotxes. No hi ha més remei. Resignats, els expedicionaris ens disposem a passar una altra nit dura.

Per a consolar-nos tenim pa, un magnífic pa, ros, olorós, blanc i tou, com fa anys no n'havíem vist i menys encara menjat. És el pa que Pompeu Fabra ens ha presentat una estona abans com un trofeu. Les rodanxes d'aquest pa tenen per a nosaltres un gust de glòria i són el primer senyal de bon averany.

Algú ens fa saber que, a la fleca del poble, per

una moneda d'argent espanyola de dues pessetes, donen un pa com aquells. A les mans dels expedicionaris apareixen, com per un feliç joc de prestidigitació, les monedes preades. I aviat, en la penombra de la nit del poble, les grosses barres de pa són la festa dels viatgers.

En tots els llavis, entre mossada i mossada, floreixen elogis del bon pa que trobem al Rosselló. Les rodanxes daurades són a totes les mans, i els ulls les guaiten abans d'ésser posades a l'abast de les dents. Oh, aquest pa tan esponjat, tan gustós! Mai cap confitura no haurà estat tan sabrosa per al nostre paladar. Aquest pa ens sembla una menja pròpia dels déus. En els nostres cors s'alça, fervent i sincera, l'oració del pa.

Sopar d'hostal. — Encara hi ha, aquest vespre, una altra delícia per als pobres viatgers. Quan ja ens creïem que hauríem de passar sense altra menja que el pa i unes preses de xocolata, ens és comunicada una gran nova. Avui soparem. Soparem a l'hostal del poble. Cap a l'hostal, doncs, que és aquí a prop.

En entrar-hi tenim tots una sorpresa. Assegut davant una taula del cafè, hi ha el President Irla en persona i la seva família. En veure'm a mi, ell s'alça, s'acosta i m'allarga la mà. Altres amics el saluden. Està trist i cohibit. De sobte, Soler i Pla, tot determinat, va a trobar-lo. En els darrers dies d'estada a Can Perxers, el doctor havia pronunciat frases truculentes i havia dit que duia una arma al damunt. Hi haurà un drama? No. Els dos homes es donen les mans i Irla torna a seure's.

El diputat Conillera, amb les ulleres negres i el vestit també negre, seu a la mateixa taula, capficat i decaigut.

Aquest sopar d'hostal és modest, però ben cuinat. Ens sembla un gran àpat després de les escassetats que hem patit, a les quals no donem el nom de fam per un escrúpol. Bona sopa, bon tall, bon vi, bon pa. Que de pressa es buiden els plats amb les piles de llesques! La mossa de l'hostal no para de portar-ne. El Voló i el seu hostal ens semblen un primer pas en el camí de la felicitat.

La nit del Voló. — Si el sopar, modest i tot, ha estat bo, i ens ha deixat un record agradable, el dormir torna a ésser per a nosaltres un problema sense solució. No hi ha allotjament al poble; tots els hostals són plens, i no podem anar a cap altra banda. Hem rebut ordre de la gendarmeria que no ens moguem dels vehicles, que seran els nostres dormitoris.

Aquesta és la nostra nit del Voló. La nit és serena, l'aire és fred, el cel és riquíssim d'estels tremolosos.

Abriguem-nos bé, i dormim, si podem, asseguts dins el carruatge. Demà serà un altre dia.

Dimecres, 1er. de febrer

Carrers del Voló. — He vist, a través dels vidres de l'autocar, la claror de l'alba. No he dormit quasi gens. Quan s'hi veu prou, salto un moment al carrer. Fredíssima matinada. Dono uns quants passos i m'aturo a l'entrada d'un carreró estret i breu, amb cases de pagès menudes, velles, ruïnoses. Un rètol em diu que aquell és el

carrer de Voltaire, no pas menys. Hó diu amb totes les lletres: *Rue de Voltaire*. Segueixo el passeig. Altres noms il·lustres, des de Rousseau a Diderot, apareixen a les plaques dels carrers. No hi ha cap dubte que al Voló tenen un Consell Municipal d'esquerra.

—No us allunyeu gaire —em diu un company.

Les autoritats no volen que els refugiats anem pel poble, i ho comprenem. Qualsevol transgressió agosarada podria dur-nos a un camp de concentració. Dins aquest petit vilatge hi ha una multitud de gendarmes; en tenim ben a prop alguns grups, i altres van i vénen. Sovint travessen el carrer soldats senegalesos, alts i bruns, que són l'admiració de la nostra mainada. Es presenten grups de refugiats, que han vingut per camins de muntanya; els gendarmes, després d'interrogar-los els diuen on han d'anar.

Bons homes, aquests gendarmes del Voló! Són més benèvolts que els del Pertús. A aquests la frontera els ha fet una mica rígids. Veig com els del Voló tracten paternalment un pobre home que va mig perdut, amb un sac al coll, l'esverament als ulls, la misèria per tot el cos.

Ressegueixo amb cautela els carrers i carrerons propers, mentre la majoria dels companys conversen al voltant dels carruatges. El dia és assolellat, dolç, tebi. Si haguéssim pogut dormir, només si ens haguéssim pogut ajeure, hauríem estat feliços en la nostra aturada al Voló. Guaito amb goig el cel clement, els rètols amb noms gloriosos i els carrers vilatans lluent de netedat.

Quan marxarem cap a Perpinyà? Ens creïem, de

primer, que marxariem aquest matí, però no pot ésser. Costa d'aconseguir el permís. Pau Vila ha anat a gestionar-lo. Però passen les hores i encara no torna. Ja és la una de la tarda, i segueix l'espera, que es converteix també en espera del dinar.

Els primers amics. — Els homes de l'expedició portem a la faç el senyal de l'insomni, senyal accentuat pel fet de no haver-nos pogut afaitar. Alguns que s'han decidit a entrar en una barberia en surten al cap d'una estona satisfets, no sols amb la cara neta, ans amb el cor content. Els barbers, en efecte, no han volgut cobrar-los el servei.

Aquesta demostració de simpatia és d'un gran efecte moral. Hem trobat, en terra rossellonesa, els primers amics. Després d'heure-nos-les amb els gendarmes sorruts o compassius, els bons barbers del Voló ens han fet veure que a l'exili, si hom troba recels i malfiances, també hi troba proves de cordial amistat i de solidaritat. No tot són mirades esquerpes i alarmades; també hi ha una efusió que traspua als ulls i que, com en aquest cas, arriba fins als actes.

Personalment, però, no he aprofitat la generosa conducta dels barbers del Voló. Quan estava a punt d'entrar a la barberia n'he desistit en saber que no volien cobrar als refugiats. Els que hi han entrat de primer sense saber-ho, han tingut una agradable sorpresa davant la deferència afectuosa. Però anar-hi sabent per endavant que no han de cobrar el servei, no em sembla bonic ni correcte. Sacrifico a aquest escrúpol de consciència el plaer de dur la cara rasurada. Això sí, he sentit alegria per

aquest gest dels barbers del Voló, encara que les conseqüències no hagin arribat a la meva barba.

Il·lusió d'infant. — Mentre jo medito sobre les causes de la tendència liberal i esquerrista que arreu tenen els barbers, el meu fill em fa adonar que a prop del lloc on som, al mig del carrer, hi ha la parada d'una venedora ambulante. Ell, que ha anat a guaitar-la, em parla de les coses que hi ha vist, unes coses meravelloses que ja feia temps que no veia: plàtans, pastissos, què sé jo.

—Em vols deixar comprar un plàtan? —em diu amb la veu suplicant d'un gran desig.

Sap ja quant val: seixanta cèntims de franc. I com que ell té, guardades a la butxaca, unes petites monedes franceses que mesos enrera jo li vaig donar —en suma, 1,40 francs— s'ofereix a pagar la cobejada mercaderia amb el seu propi capital. Concedida l'autorització, se'n va com un llamp al lloc de la venedora, compra el plàtan, l'alça triomfalment i tot seguit es posa a menjar-se'l. Té els ulls brillants i el posat d'un home feliç.

Al cap d'una estona la il·lusió torna a temptar-lo. Ve cap a mi i em diu amb la mateixa veu suplicant, aquesta vegada una mica trèmula per la temença de la denegació:

—Aquella dona ven pastissos. Me'n deixes comprar?

—Ja tindràs prou diners? —li pregunto.

Es treu de la butxaca les petites monedes que li resten i em contesta:

—Em sembla que sí.

Obtingut el nou permís, se'n va cap a la dona de la parada, li mostra les monedes —vuitanta cèntims— i li diu:

—Què podeu vendre'm per això?

La venedora somrient, li dona dos pestissos. Em sembla que hi deu perdre; però vol contribuir a satisfer una il·lusió d'infant. Els pastissos són consumits encara més de pressa que el plàtan. Heu-vos aquí esmerçat en pocs minuts tot el capital en francs que el petit portava. Es coneix que, en els seus deu anys, no té la previsió del demà, ni l'instint de l'estalvi. Ha fet, no obstant, un magnífic negoci: per una ínfima quantitat de moneda ha tingut el goig de satisfer una il·lusió. Els infants són rics, perquè viuen d'il·lusions, gran riquesa de la vida.

Cap a Perpinyà. — A les quatre de la tarda rebem la notícia que ens ha estat concedida l'autorització per traslladar-nos a Perpinyà. En acabar, tard, de dinar a l'hostal, surto un moment al carrer i trobo Bosch-Gimpera i August Pi i Sunyer, que vénen de fer les gestions a favor nostre. Els dono cordialment les gràcies. Feia temps —tres o quatre anys, potser— que no havia vist Pi i Sunyer major, i la salutació mútua ha estat efusiva. He pogut comprovar que el meu vell amic manté aquella mirada de llússor intel·ligent i aquell tracte senyorívol que l'han distingit tota sa vida.

Poc abans de la nostra sortida del Voló compareix a l'hostal amb aire d'home consternat, un bon amic, Joaquim de Camps i Arboix, de Girona, que ara és canceller del consolat espanyol de Perpinyà. Només hem

tingut temps de canviar algunes frases. Encara no fa dos mesos que, en passar jo per Perpinyà de retorn de la U.R.S.S., vaig anar a veure'l al consolat i li vaig dir, sobre el curs de la guerra a Catalunya, unes paraules que traïen les meves preocupacions. Ara, el drama que jo pressentia és una realitat.

—En quines circumstàncies ens tornem a veure! — li dic.

Tots dos sentim a la gola el nus de l'emoció. Ens estrenyem fortament les mans i ens separem en silenci.

En sortir de l'hostal els expedicionaris, torna a venir cap a mi, aquesta vegada per a acomiadar-me, Josep Irla, més abatut encara que ahir, però cordial com en els seus bons temps. Està allotjat, amb la seva família, en aquest hostal de poble, perquè no ha trobat encara facilitats per a residir a un altre punt. Jo atribueixo al seu decandiment físic, que vull creure temporal, la desesma que mostrà dies enrera.

Ja tornem a ésser dalt dels carruatges. Quan el nostre autocar es posa en marxa, trontollant com de costum, adreço una mirada de simpatia a aquest vilatge del Voló, net i clar i alegre, que ens ha donat, enllà de la ratlla, la primera visió de repòs, els primers amics, la primera taula ben parada i el primer pa gustós i abundant.

Capítol XI

CINC DIES A PERPINYA

CURSA d'obstacles. — Teníem l'esperança que arribaríem a Perpinyà sense més dificultats.

—Tot està resolt! —ens havien dit, després de les gestions fetes.

Aquest optimisme no es confirma. Prop de Perpinyà ens obliguen a parar-nos, i ens cal donar novament explicacions per a seguir endavant. Ja ens crèiem dins de la ciutat; però tot just a l'entrada hem de fer un nou atur, d'una hora almenys.

Durant aquesta espera hem corregut el perill més gros del viatge. Hom volia de totes passades portar-nos

a un camp provisional de concentració establert prop de Perpinyà. Es veu que la multiplicitat i la rapidesa de les disposicions, ordres i contraordres de les autoritats franceses sobre el cas dels refugiats, ha produït confusió entre els agents diversos: policia, gendarmes, funcionaris municipals i departamentals. Cada una d'aquestes categories d'agents té una diferent línia de conducta i fins un diferent grau d'amabilitat. Els més rígids són els agents de policia. Els que ho són menys, els agents municipals.

A còpia d'explicacions, de consultes telefòniques i de conferències entre els agents diversos s'aconsegueix al capdavant l'autorització perquè els nostres vehicles entrin dintre la ciutat i hi facin nit. Tenim unes quantes hores de coll. No hi ha, però, gaire confiança de poder-nos quedar a la capital del Rosselló. Es parla de continuar el viatge, aquesta nit mateix, cap a Tolosa. De sobte el xofer de l'autocar ve cap a nosaltres i ens diu amb una perfecta convicció:

—A Tolosa? Aquest cotxe no arribaria ni a mig camí.

Desistim del projecte i determinem quedar-nos uns quants dies a Perpinyà, si és que no ens en treu un dels rams de l'autoritat francesa.

Primera nit de Perpinyà. — Hem pogut entrar a la ciutat a les vuit del vespre, i fem parada al lloc de la via pública que ens ha estat assenyalat. És una petita plaça, on hi ha restaurants i hotels.

De menjar, ja menjarem; allò que tampoc no trobarem ací és l'hostalatge. Sopem en un d'aquests restau-

rants, el "Negresco" —un "Negresco" de Perpinyà—, i a despit d'haver estat el sopar ben passador, Soler i Pla, en una recaiguda del seu pessimisme, ha dit a un grup de dones, en l'hora del llevat de taula:

—Passarem una misèria terrible!

Algunes dones s'han tornat pàl·lides, i la meua muller, aquest vespre, s'ha trobat malament.

Amb l'excepció d'alguns expedicionaris que s'allotgen en cases d'amics personals, el gros de l'expedició ha hagut de dormir, per segona vegada, als carruatges, que han anat a situar-se en un lloc de parada d'autobusos de línia, al llarg de la barana del canal per on la Tet s'escola. Asseguts dins l'autocar, albirem a l'altra banda del corrent d'aigua, l'ombra del Castellet. Aquesta nit els records de la història ens faran companyia.

Dijous, 2 de febrer

Polícia i gendarmeria. — Ens hem aixecat de matí, si us plau per força. Massa de matí. Encara no s'hi veu. La policia i la gendarmeria van a la recerca dels refugiats que s'han introduït a Perpinyà sense autorització i compareixen davant dels nostres vehicles uns gendarmes que ens donen a tots els homes, l'ordre de baixar.

Ja som a baix, al mig del carrer, agrupats i arrenclerats. I altra vegada les mateixes explicacions que hem donat deu o dotze vegades des del Pertús a Perpinyà: qui som, d'on venim, on anem, què ens proposem, quins documents tenim. Molts de la colla exhibeixen llurs passaports en regla. El resultat és satisfactori. Podem tornar

als cotxes; cal, això sí, que obtinguem tot seguit una autorització personal i escrita per a restar a Perpinyà. Una comissió va a explicar el cas a Bosch-Gimpera, que és al seu domicili perpinyanès. No hi ha més remei que despertar-lo a aquelles hores de la matinada, per tal que faci les gestions necessàries. Però les ordres s'han fet més severes en les últimes hores, i l'autorització no ve. Tot allò que ha pogut obtenir-se és que els nostres vehicles continuïn provisionalment a la ciutat, per bé que conviant el lloc d'estacionament.

¡Compte, a sortir fora del vehicle i sobretot a allunyar-se'n gaire! Rondes de gendarmes van pels carrers de Perpinyà i demanen els papers a tota persona que els sembla que fa cara de refugiat, especialment si porta farcells o maletes. Els estrangers que no tenen els papers en regla —i tal com les autoritats els volen ara, no els té en regla quasi ningú— són detinguts i portats al camp de concentració.

A mig matí l'alarma és extraordinària entre la nostra gent. Sabem que han estat detinguts una pila de companys dels dos sexes: Avelí Artís i la seva família, Domènec Guansé, Anna Murià, la senyora Baldó de Torres. Hom fa gestions, i al cap d'un parell d'hores són alliberats. L'esverament és general en els nombrosíssims refugiats que hi ha a Perpinyà. Els més prudents dels nostres companys ens aconsellen de no moure'ns del carruatge. Però tots sortim, un moment o altre, bo i procurant no aturar-nos ni formar grups, a fi de no cridar l'atenció.

Mentre anem i venim, ens sembla que cent ulls ens guaiten i que cada vianant és un policia o un espia.

Troballa d'un amic disfressat. — En una de les breus sortides que he fet amb la meva família, hem entrat a una botiga de queviures del Curs Palmerola, per comprar algunes petites coses. Mentre la dona que ens despatxa embolica la mercaderia, noto que un dependent de la botiga em mira amb insistència. Després d'un moment se m'acosta, i quan el tinc a prop veig qui és: és un amic meu, el president del Centre d'Esquerra Republicana d'una barriada barcelonina. Ens hem reconegut mútuament i ens estrenyem efusivament les mans.

L'amic m'explica que és el gendre de l'amo de la botiga, i que havent arribat fa pocs dies a Perpinyà, per no ésser dut a un camp de concentració s'ha disfressat de dependent. La disfressa, val a dir-ho, és una mica sumària. Si els policies i gendarmes de Perpinyà es topen amb ell, al primer cop d'ull descobriran aquest refugiat català que no ha pogut transformar-se fàcilment en un minyó d'ultramarins.

Envejo, en certa manera, la sort del meu amic i correligionari. Si tots els que hem arribat poguéssim acudir al recurs de disfressar-nos, Perpinyà es veuria envaït per una multitud de comparses de Carnaval. Però aquest episodi sainetesc de la nostra tragèdia no ha passat del cas del company de causa que té la sort de posseir un bon sogre perpinyanès.

El problema del menjar. — Aquest migdia encara hem dinat al restaurant. Però Pau Vila ens adverteix

que el fons col·lectiu de l'expedició, facilitat per la Conselleria de Cultura, s'ha exhaurit. La cosa greu és que l'exhauriment ve quan encara no ha arribat a mans dels expedicionaris la modesta quantitat de francs que, en principi, ens ha estat assenyalada. A aquests efectes jo resto inclòs en la categoria de diputat. Els qui no tenim francs propis, ni manera d'obtenir-ne amb bitllets espanyols "de sèrie" (és a dir, posats en circulació abans de la revolta militar) ens trobem en una situació difícil.

Faig arqueig del meu capital familiar: unes deu mil pessetes en bitllets espanyols, cap dels quals no resulta ésser "de sèrie" (ni els meus familiars ni jo no sabíem la numeració d'aquests bitllets); cent seixanta pessetes en monedes d'argent, i setanta francs (un bitllet de cinquanta i una peça de vint) que em van sobrar del viatge que vaig fer a París pel juliol del 1936 com a un dels representants del Parlament de Catalunya, per a afers relacionats amb aquella Olimpiada Popular que havia de començar a Barcelona el diumenge mateix en què hi esclatà la revolta, la qual no era pas en el programa olímpic. Els bitllets posats en circulació pel Govern de la República durant la guerra civil, no tenen a les cases de canvi altre valor que el del 1 per cent. Cèsar-August Jordana ve de canviar tres bitllets d'aquesta classe, de cent pessetes cada un, i porta tres francs justos i rodons com a producte de l'operació. Els bitllets "de sèrie" són valorats entre el 20 i el 30 per cent.

Les nostres angúnies econòmiques comencen ben d'hora. Tindrà raó Soler i Pla? Per a l'immediat pro-

blema del menjar hi ha tres solucions: la dels que tenen amics particulars a la capital rossellonesa i són convidats a taula; la dels que posseeixen alguns centenars de francs propis i paren en un hotel o mengen al restaurant; la dels que, sense francs ni amics, accepten, amb gratitud, els menjars col·lectius organitzats al *Centro Español*, que té molts socis i dirigents catalans.

Aquesta última solució del problema —solució provisional— és la que hem adoptat tot un rengle de polítics i escriptors. Tot un rengle, he dit, i no me'n desdic. Ens trobem arreglerats en les cues que cal fer al *Centro Español* en espera del torn, dins l'atmosfera carregada, d'unes sales a peu pla, l'aire de les quals és viciat per les estufes de la calefacció i per l'alè de centenars de persones. Diputats i funcionaris, professors i literats, menestrals i obrers, hem format en una mateixa cua, ens hem assegut en un mateix menjador pleníssim i hem menjat les mateixes menges a les taules de la caritat.

El problema del dormir. — Comprovem un cop més que, en el cas nostre, és molt més complicat el problema del dormir que el del menjar. Es menja d'una manera o altra. Però moltes vegades no es dorm de cap manera. Trobar un bocí de pa és més fàcil que trobar un bocí de llit o de jaç.

¿On dormirem els que no tenim francs per anar a l'hotel o a l'hostal? Haurem de dormir als carruatges; ja ens hi anem acostumant. Ara els vehicles que ens serveixen de dormitori estan situats més enllà del canal, al

costat d'una placeta. Hem de repetir l'exercici de dormir asseguts. Som tants, que no hi ha lloc per a estirar-se.

Els petits dormen, els grans no tant. Estem estrets i incòmodes. L'estretor té en aquest cas un avantatge: així sentim menys fred.

El fred, però, és declara contra mi. Prop del meu seient, l'autocar té un ample forat per on entra un corrent d'aire. A despit d'haver tapat el forat amb papers i cartons, tota la nit sento, com una fulla d'un ganivet molt fi, l'aire tallant de la nit perpinyanesa.

Divendres, 3 de febrer

La recerca de refugiats. — Alguns companys que de bon matí han sortit de l'autocar, tornen de pressa amb aire d'alarma.

—Aneu amb compte! —diuen—. No paren de passar rondes de policies i gendarmes dedicats a detenir els refugiats que poden atrapar pels carrers o en locals públics. Procureu no sortir del carruatge, i si sortiu, no us atureu en grups.

És difícil de complir aquestes consignes. La majoria dels expedicionaris s'arrisquen a sortir dels vehicles. Aviat ens assabentem que n'hi ha una pila de detinguts. Josep Ma. Francès ha anat a parar a un camp de concentració amb tota la seva família; un dels seus fills, minyó intrèpid, s'ha escapat del camp i ens ha dut la nova. Amb tot i les gestions fetes, Francès i els seus segueixen dins el camp. Aquest incident no ha estat prou per a retenir-nos; ara l'un, ara l'altre, fem escapades.

Jo he anat al local del Centre Català, en el Curs Palmerola, on he trobat molts coneguts que han vingut per mil camins diferents, i duen encara en el rostre l'expressió de la inquietud, de les privacions i de l'insomni. Hem obtingut passaports al consolat espanyol, però no ens serveixen de gran cosa, perquè l'essencial és el visat francès, i si els presentem a les autoritats franceses per a visar-nos-los, ens hi marquen un timbre on es llegeix que cal sortir de França dins les quaranta-vuit hores següents. En aquestes condicions més val tenir el passaport sense visar.

No estem segurs enlloc. Temem que la policia o la gendarmeria es presentin, en qualsevol moment, al Centre Català o al Centro Español. L'amic Antoni Vilà, que ha arribat fa poques hores, explica, amb el seu to d'home assabentat, que el Govern francès no vol refugiats al departament dels Pirineus Orientals perquè ha d'enviar-hi tot seguit cinquanta mil homes de tropa. El fet és que un bon nombre d'amics decideixen anar-se'n a Tolosa del Llenguadoc.

Carrers de Perpinyà. — Per perills que hi hagi, per rondes de gendarmes i policies que segueixin i ressegueixin places i carrers, no podem resistir la temptació de donar un tomb per la ciutat. Els meus familiars i jo anem a passar per sota el portal del Castellet, seguim amunt per aquests carrers que semblen un tros de la Barcelona vella i ens aturem davant la Llotja, el vell edifici gòtic del període nacional català, on hi ha instal·lat un cafè ja

fa molts anys. En veure les taules, els parroquians i els cambrers a través dels finestrals de brodat de pedra, pensem en aquells versos de l'alt poeta rossellonès Josep Sebastià Pons, on diu que "la Llotja s'engitana".

El passeig pels carrers perpinyanesos ens ha servit de distracció. L'ús general de la llengua catalana a Perpinyà és per a nosaltres una alegria. Ens dóna la impressió que continuem dins d'un ambient català. L'estada en aquesta ciutat ha de posar-se en el rengle de les estades en altres ciutats de Catalunya: Girona, Olot, Figueres. Encara no som desterrats.

Fisiologia de la fam. — D'ençà que hem passat la frontera i especialment d'ençà que som a Perpinyà, remarco l'accentuada diferència fisiològica entre els habitants del Rosselló i els forasters que han patit les privacions alimentàries. Oh, no costa pas gaire de descobrir els refugiats! Encara que no duguin maletes o farcells, encara que no tinguin l'aire de gent que ve de fora, encara que no vagin espellifats, els delata el rostre, aquest rostre magre i groc, amb les galtes xuclades i els ossos en relleu sota la pell arrugada. A l'expressió espiritual del desconhort s'afegeix la marca de la depauperació corporal. Els grups de refugiats semblen una processó de fantasmes, una colla de malalts febrerosos de l'hospital. Els efectes del flagell són més vistents en els homes madurs que en els joves i les dones.

¡Amb quina resignació, plena d'esperit cívic, els catalans hem aguantat un any i mig de fam autèntica i progressiva! Dubto que cap altre poble s'hi hagués

avingut amb tant de coratge i amb tant d'humor. La fam, que per a moltes generacions de catalans ha estat una cosa desconeguda, llunyana, mítica, de la qual només tenien una idea literària, diguem-ho així, s'ha fet conèixer directament i cruelment a la Catalunya dels darrers mesos. Els catalans d'ara hem sabut, per experiència pròpia, què és això de tenir fam, quin és el turment de no poder menjar segons la gana. Aquesta fam no és literatura, no és una hipèrbole retòrica; hem sentit les seves urpes clavades a les entranyes nostres, i en portem els senyals al cos i sobretot a la cara.

La nit més freda. — Mentrestant s'ha fet de nit, i anem a sopar al *Centro Español*. Davant l'extraordinària aflluència de refugiats, la ració tendeix a minvar; però el pa, el bon pa perpinyanès, és servit amb la mateixa abundància.

De tornada a l'autocar, ens hi trobem sols. Una part dels companys tenen allotjament; una altra part —la majoria— dormen a la golfa del *Centro Español*, on ha estat estès un bon tou de palla. Nosaltres hem preferit els seients del carruatge. Uns seients que aquesta vegada ens faran de jaç, perquè ens hi podrem estendre com damut d'un llit.

Ben aviat ens penedim de la nostra tria. Dins l'autocar, quasi buit, el fred és glacial. Jo sento la tortura del fred com mai en ma vida; la meva muller i la meva filla se'n planyen també. L'únic que no el sent és el meu fill, que dorm ben embolicat amb la roba més groixuda que tenim.

Prop de mitja nit, un gendarme treu el cap per la portella del cotxe i interpel·la la meva muller, que en aquest moment està incorporada.

—Què feu aquí, Madama, tota sola? —pregunta en català.

—No, no estic sola —contesta—. Hi ha també el meu marit, la meva filla i el meu fill. Som refugiats.

—Teniu els papers?

—Els tenim al consolat. Ens els arreglen per anar a Tolosa.

—Ah, aneu a Tolosa?

—Sí.

—Quan?

—Demà, em sembla.

—Està bé... Bona nit!

La meva filla i jo ens hem despertat per la conversa. El fred és intensíssim. Aquesta és la nit més freda que hem passat. M'adono que el nostre xofer, que de cop havia provat de dormir en el cotxe, se n'ha anat per a buscar un dormitori menys inclement.

La son, però, venç el fred. I tots ens adormim fins a les primeres clarors de l'alba.

Dissabte, 4 de febrer

Continua la recerca. —A primera hora del matí vénen alguns companys a l'autocar. La recerca de refugiats continua, i hi ha hagut noves agafades. Si alguns són alliberats tot seguit, d'altres són retinguts. Fa l'efecte que gendarmes i policies han rebut últimament ordres

més severes. Transitar pels carrers, i sobretot l'aturar-s'hi, és més perillós que mai.

—No podem seguir a Perpinyà! —s'exclamen els companys.

Els explico que en aquest departament fronterer els refugiats polítics no hi són ben vistos. És cosa d'anar més endins de França. Però el viatge costa diners, i hem d'esperar que la Generalitat ens en faciliti.

El cas Negrín. — En el terrat del *Centre Català*, ple d'un sol daurat i fort, els grups de refugiats parlen de la guerra. Ja no hi ha optimistes, ni tan sols optimistes relatius. El pessimisme és unànime, absolut. Circulen notícies més o menys certes, però totes desfavorables. Els inventors i els corredors de rumors falsos, ara només n'inventen o en fan córrer de dolents. Hi ha qui, avançant-se als fets, declara:

—Els feixistes són a Figueres.

Negrín encara ha tornat a dir que la victòria de la República és segura. Ja no se'l creu ningú; no es creu ni en la seva sinceritat. Hom comenta el cas Negrín. Envidentment és un cas. Recordo que, a darrers de març del 1938, un conseller de la Generalitat, referint-se a l'esforç de Negrín per a prosseguir la guerra, va dir-me:

—Negrín és un geni o un boig.

Avui hom dóna per resolta la disjuntiva, i no pas en el sentit de declarar-lo geni.

Es just de reconèixer que Negrín aconseguí, en la primavera de l'any passat, una galvanització de la resis-

tència republicana, un redreçament de les energies bèl·liques i cíviques. Les seves consignes produïren un considerable efecte al començament. "Resistir, resistir!" "Resistir avui per a vèncer demà!" "Si hi ha resistència, hi haurà material"... El poble li obrí un crèdit de confiança. Quan hom creia inevitable la caiguda de Catalunya i l'arribada de l'enemic a Barcelona, l'ofensiva va ésser deturada a les vores de l'Ebre i del Segre i després, en ple estiu, l'ofensiva republicana de l'Ebre català revifà les esperances, com mesos abans les havia revifades la presa de Terol.

L'operació de l'Ebre reeixí en la seva primera fase —el pas del riu—; però fracassà en la segona —avanç cap a l'Oest—. La zona ocupada a la vora dreta era massa petita perquè valgués la pena de conservar-la. L'entossudiment a mantenir-s'hi, per raons més polítiques que militars, va ésser un greu error, que portà com a conseqüència l'afebliment de l'exèrcit republicà de Catalunya i l'enfonsada del front en produir-se l'ofensiva franquista de Nadal. Les famoses consignes, rebregades per l'ús immoderat i inoportú, han anat perdent tot el valor, tota l'eficàcia. Si en aquestes últimes setmanes entristien, ara iriten. Repetir-les enmig de l'exòde tràgic és una follia o una burla.

Negrín mateix ha confessat, davant la Diputació Permanent de les Corts de la República, que en iniciar-se l'última ofensiva enemiga, no hi havia a Catalunya més que 37.000 fusells. I quan l'exèrcit republicà, en desastrosa retirada, ja toca a la frontera, quan ja tot s'acaba,

l'home parla, com un màgic, de l'armament nou i potent que, segons conta, ha arribat o està a punt d'arribar: milers i milers de fusells i metralladores, centenars de canons i avions. Encara podia haver afegit milions de tones de proveïments. Aquest metge i biòleg, posat a dirigir polític i militar, ha demostrat que coneix ben poc la psicologia i àdhuc la fisiologia dels homes.

En la direcció de la guerra, Negrín no ho ha fet pitjor ni millor que Prieto. Però si aquest pecava de massa pessimista, aquell pecava de massa optimista. Però les dues majors culpes de Negrín com a governant, són l'haver imposat un caràcter partidista —no ja polític— al comandament de l'exèrcit de la República, i l'haver donat als catalans la sensació que, àdhuc dins el règim republicà i en els moments transcendents d'una guerra, eren manats i malmenats per una gent hostil.

La propaganda de Negrín, dels seus subalterns i dels seus òrgans periodístics ha tingut un sentit d'espanyolisme tradicional, hegemònic i absorbent que ha disgustat els catalans i els ha fet dir: "Aquests són tan unitaris i anticatalans com els altres!" I no és pas que hom no els fes notar la improcedència de llur actitud. El President Companys, verbalment i per escrit, adreçà enèrgics plans a Negrín i a Azaña. Davant les reclamacions catalanes, el Cap del Govern no volgué fer res i el Cap de l'Estat no pogué fer res. I a la frontera mateix, en les hores de l'exode, molts catalans —entre ells alguns diputats— han sentit encara les injurioses vociferacions i ma-

lediccions anticatalanes d'alguns energúmens de l'exèrcit republicà.

La guerra que s'havia de perdre. — Els republicans — i amb els republicans, els obrers — han perdut la guerra civil que els militars provocaren. El fet consumat de la guerra perduda — i a Catalunya virtualment acabada — posa una ombra més fosca en els ulls dels exiliats.

Els dirigents de la República espanyola, i així mateix els del proletariat, han conduït malament la guerra. I tal com l'han conduïda, s'havia de perdre forçosament. Les possibilitats de victòria, que sovint s'han insinuat, han estat ofegades per l'errònia política que s'ha seguit. Els més funestos errors han estat comesos en el domini de la política internacional.

La meua opinió sobre aquest punt ha estat sempre que per a guanyar la guerra — i militarment podia ésser guanyada — calien alhora dos factors: una política interior d'ordre i justícia i una política exterior de serietat i modèstia. La manera com, des dels darrers mesos del 1936, es descabdellà la política anomenada de no-intervenció, em va fer pessimista. Només un canvi de posicions en l'escaquer europeu ens podia salvar de la derrota final. Sense un tal canvi, la derrota podia ésser només ajornada, i ho ha estat per més temps del que hom podia calcular al principi. Per aquest cantó, les equivocacions dels Estats democràtics són innegables. Però també hi ha hagut culpes, i ben grosses, per part dels antifeixistes, entre les quals convé citar: els excessos injustificables dels incontrolats durant els primers temps de la lluita (més greus

encara al Centre d'Espanya que a Catalunya); el desori en la formació de les milícies, degut en grant part al predomini d'elements sense cap preparació i sovint amb pensades extravagants; els entrebancs posats, per falòrnies pretesament ideològiques, a la constitució d'un exèrcit veritable i eficient; la indisciplina d'alguns sectors populars; el desgavell en el treball industrial i agrícola; la persecució dels menestrals i petits industrials i comerciants; la incapacitat escandalosa de molts dirigents republicans i obreristes; el depriment espectacle de les desavinences i topades, de vegades sagnants, entre els partits i les sindicals que combatien contra el franquisme; la diplomàcia vanitosa d'Alvarez del Vayo, tota feta de notes i discursos efectistes i altisonants, justos moltes vegades en el fons, però sovint inoportuns, quasi sempre inútils i de vegades contraproductius; la política de guerra de Negrín, principalment en els últims mesos, que donava la impressió a l'estranger d'ésser dictada de Moscuà estant, encara que això no fos prou cert.

No sempre he pogut, en el curs de la guerra, exterioritzar públicament les meves opinions. Però alguns dels meus amics saben com pensava. Conservo fidelment a la memòria una conversa que, el mes de novembre del 1936, vaig tenir amb Josep Tomàs i Piera, que feia pocs dies havia deixat d'ésser ministre de la República. Sols tots dos en el seu despatx d'advocat vaig dir-li:

—Si Mussolini té el propòsit decidit de fer guanyar Franco, Franco guanyarà, perquè els països democràtics

no voldran arriscar-se a una guerra per la República espanyola.

—Podeu estar segur que Mussolini té aquest propòsit — em digué amb to greu el meu amic.

Tots dos restàrem un moment silenciosos. Posades les premisses, resultava clara i segura la conclusió.

I la conclusió ja és aquí.

Ara ja no podem fer altra cosa sinó atenuar els efectes del desastre i preparar l'acció futura damunt unes bases millors.

El primer auxili econòmic. — Cap al migdia, un gran moviment al terrat i a la sala del *Centre Català* em treu de la meua meditació. Hi ha bones noves. No pas del front de guerra, sinó de la caixa de la Generalitat.

I les noves es confirmen. A la tarda hom comença a repartir els socorsos. Uns quants amics marxen avui mateix cap a Tolosa amb llurs famílies. Nosaltres quatre marxarem demà. Però mirem amb horror la perspectiva de passar una altra nit dins l'autocar glacial. Un amic em facilita l'adreça d'un hotel i em diu que donat el meu nom hi trobaré una habitació confortable. Afegeix que cal que ens allotgem de seguida regularment, perquè la recerca dels refugiats es fa cada hora més implacable.

A l'hotel trobem una acollida amistosa. L'encarregat ens explica que s'hi han allotjat, en diverses dates, tota una pila de catalans i espanyols, de Blasco Ibàñez a Marcel·lí Domingo. La veritat és que ens proporciona una habitació confortable i neta que només ens costarà vint francs diaris. Hi ha dos llits grans, lavabo amb

aigua, i un balcó que dona al carrer. Ens hi instal·lem i ens sentim reviscolats. Serà la nit millor del nostre èxode. En la tèbia temperatura de la calefacció, a les nou del vespre, ens posem al llit i fem el propòsit de dormir llargament, fins que els ulls ens diguin prou.

Diumenge, 5 de febrer

L'allau de refugiats. — Després d'una nit de descans reparador, em llevo content i àgil. Esmorzo segons la meua antiga habitud: un bol de llet. I me'n vaig cap al Centre Català, on he de veure uns amics. El cap clar i el cor tranquil em donen l'enfortidora sensació de la serenitat.

Pel camí trobo a cada pas refugiats catalans, coneguts i correligionaris de diverses comarques. M'aturo un moment amb alguns, que em conten episodis del viatge i ponderen la magnitud de l'èxode dolorós.

En una conversa amb un estimat amic, a Can Perxers, havia dit jo:

—Aquest èxode serà el més gran que mai s'hagi vist en la nostra història. Centenars de milers de catalans sortiran de Catalunya.

—No! Alguns milers — va rectificar ell.

—Centenars de milers — vaig insistir.

—Milers i prou — va insistir l'amic al seu torn.

Era jo qui tenia raó. A despit de les grosses dificultats i de les mesures restrictives, per tota la llargada de la frontera dels Pirineus Orientals, entra gent, una gentada

seguida i espessa que omple carreteres i camins i viarans i senders. Les fosques riuades de multitud que veïem al nostre pas per Girona, Olot, Figueres i La Jonquera, i les riuades semblants que avançaven per altres llocs, van entrant al Rosselló a través dels colls pirinencs. Entre els concorrents al *Centre Català* comencen a córrer algunes xifres, insegures, però molt altes. Hi ha qui calcula que han entrat ja 200.000 ànimes. I la riuada persisteix, més aviat en creixença; durarà sens dubte força dies. No són ací ni la meitat dels que vénen, la gran majoria dels elements militars no han passat encara. Sí, sí: centenars de milers de catalans hauran sortit de Catalunya. Ben bé les tres quartes parts d'exiliats són catalans.

Els reglaments, instruccions i disposicions de les autoritats franceses han estat desbordats per la grandària del fenomen. Una veritable allau humana ha desfet, per uns dies, el traçat de la ratlla fronterera. Ara sí que no hi ha Pireneus!

Per això, tot compronent els planys de molts compatricis per les condicions desfavorables en què s'han trobat en ésser a França, em faig càrrec dels delicats problemes que es plantegen a les autoritats i al Govern d'aquest país. Cal dir que el Govern francès no havia estat advertit a temps pel Govern de la República espanyola de l'eventualitat, ni de la proximitat, ni de les proporcions d'un tal èxode. I si bé podia ésser previst, sense cap advertiment, el tràgic final de la guerra a Catalunya, ni el Govern de París, ni les autoritats departamentals no

preveien la vinguda d'una massa de refugiats com la que penetra al territori francès. Ministres i prefectes han estat sorpresos pel fenomen i sobretot per la seva magnitud. Per bona voluntat que tinguin no poden encarrilar com caldria aquestes enormes riuades simultànies. Amb tot i els incidents deplorables, deguts moltes vegades a la nerviositat originada per la situació, hem d'estar agraïts a França. Potser cap altre Estat no hauria permès l'entrada d'una tan formidable quantitat de gent, entre la qual hi ha de tot. Si un altre país es trobés davant d'un fenomen d'aquesta índole, probablement establiria una barrera erigida de metralladores, que no deixaria passar ningú, o bé només deixaria passar una petita minoria molt triada.

Convé considerar que l'èxode crea a França, ja angustejada per la situació europea, una pila de problemes: de transports, d'allotjament, de proveïment, de sanitat, de seguretat i d'ordre públic, a part d'altres de caràcter internacional. ¿Us imagineu què és una allau de centenars de milers de persones forasteres, quasi totes desproveïdes de cabals, i moltes en un estat físic i moral llastimós? Davant el volum extraordinari d'aquests problemes, els refugiats hem de demanar comprensió i hem d'ésser alhora comprensius.

Jo no sé què passarà més endavant, ni quina serà la sort dels que emigrem. Però és evident que, en permetre l'entrada dels refugiats peninsulars, França salva desenes de milers de vides i ens deixa obertes les perspectives de l'esdevenidor.

Descoberta de l'estació de Perpinyà. — Em cal interrompre les meves reflexions per a ocupar-me de coses immediates. A quarts de dotze surto del *Centre Català*. Aquesta tarda he de marxar amb la meua família cap a Tolosa, i encara no sé cap on cau l'estació del ferrocarril, ni per on s'hi va.

M'adono que passen de tant en tant uns tramvies que hi duen. Llur rètol lateral ho diu ben clar: *Gare*. Segueixo la direcció dels tramvies, i al cap de mitja hora arribo a la plaça de l'estació. I orientat degudament, me'n torno a l'hotel, que ja és hora de dinar.

Tot caminant penso amb complaença en el viatge a Tolosa del Llenguadoc. L'estada de prop d'un mes que vaig fer-hi quinze anys enrera, em fa mirar des d'aleshores la vella ciutat llenguadociana com un lloc acollidor. Hi tinc amics, hi tinc records, em sembla com si hi tingués parents. Estic segur que no m'hi sentiré estranger ni isolat. Em dol sortir de Perpinyà, però em plau anar a Tolosa.

Dinar de casa. — A l'hotel on posem, el preu més baix del cobert és de 12 francs, un preu que no ens convé en la present temporada. Decidim, doncs, de preparar-nos nosaltres mateixos el dinar. Després de tants dies d'haver de menjar els plats de tota mena que ens han estat servits, avui menjarem al nostre gust un dinar "cuinat" a casa, és a dir, a l'habitació de l'hotel. No tenim foc ni fogó, però sí aigua calenta, i aquesta ens basta per a les nostres elementals operacions culinàries.

El dinar és compon de xocolata, llet, pa, mantega, plàtans i taronges. Un festí! Tot ho trobem gustosíssim, deliciós. Aquella il·lusió que al Voló sentí el meu fill davant un plàtan i uns pastissos, ara la sentim tots quatre al voltant de la taula parada que hem improvisat en un minut. És el primer moment de serena alegria familiar que hem tingut d'algunes setmanes ençà.

Mentre dinem, pel balcó de l'estança entra el sol.

Sortida de Perpinyà. — El tren, m'han dit, marxa a les set del vespre. Som previsors i a les tres vaig a prendre els bitllets. El qui els despatxa és català i en català em parla.

—Ja tindrem lloc per seure? — li pregunto.

—Prou —contesta rient.

Els quatre bitllets de tercera classe costen prop de tres-cents francs: una fortuna. Però ara em sento més tranquil. Quan he arribat a l'hotel i he ensenyat els bitllets a la meua muller, aquesta se'ls ha mirat com si fossin un talismà. Ja no té espera. Li fa horror de pensar que podríem perdre el tren. Fem venir un taxi, i dues hores abans de la sortida ja som a l'estació nosaltres i els bagatges. Preguntem quatre o cinc vegades, per a més seguretat, quin és el tren que hem de prendre per anar a Tolosa, en quina andana hi hem de pujar i quins canvis de tren hem de fer.

Està poc animada l'estació, aquest diumenge. Arriben i marxen trens de passatgers. En baixa i hi puja

poca gent. Em sembla que, bo i anant en un vagó de tercera, farem el viatge amb comoditat.

Mentre la meua família seu en un banc de l'estació, durant la llarga espera jo em lliuro a l'exercici del passeig, amunt i avall de l'andana, en la mitja claror constel·lada de llums ferroviaris. El passeig és el meu exercici favorit, que per a mi esdevé, alhora calmant i estimulante. Em calma els nervis i m'estimula el pensament. En el ritme del pausat passeig trobo, en certes hores agitada, el repòs de l'esperit i la claredat del judici.

Rosselló, Catalunya, França. — Fa sis dies que sóc fora del territori de l'Estat espanyol, i aquesta nit sortiré del Rosselló per a entrar al Llenguadoc. Deixaré els germans rossellonesos per anar a casa dels cosins llenguadocians. Del temperat hivern perpinyanès passaré al dur hivern tolosà.

El Castellet, la Llotja, el Palau Reial, la Tet, els carrers i els habitants de la capital rossellonesa, m'han fet sentir encara Catalunya, tota Catalunya, la de tots els països catalans, la del passat i la del present. No m'he trobat foraster en aquesta antiga ciutat catalana. Recordo aquella frase dels documents dels segles XVIè i XVIIè: "Aquests Principat i Comtats..." El Principat és la Catalunya estricta; els Comtats són els de Rosselló i Cerdanya.

Sento, tangible, la unitat catalana. Mai, però, no he concebut la restauració de la nostra unitat nacional com una empresa oposada a França, ni menys encara en llui-

ta contra França. El problema del Rosselló és, per a mi, un problema, no pas de Catalunya contra França, sinó de Catalunya i França plegades, d'una Catalunya i d'una França amigues, aliades, unides. Amic de França, de la França immortal, de la França profunda, portant a l'esperit com un honor, l'empremta de la cultura francesa, concilio perfectament el meu ideal català amb l'ideal francès.

Avui els rossellonesos, els catalans del Rosselló, són francesos de cor i de voluntat. Ho són tant com els habitants de les més antigues regions franceses. Ho són amb tot i el manteniment —poc o molt afeblit— de la llengua catalana i de les tradicions catalanes. I nosaltres, els catalans nacionals, no els volem fer perdre llur amor a França, amor que compartim, sinó recordar-los la catalanitat de llur sang i de llur ànima.

En aquesta hora que és, per a mi, de comiat a Catalunya, veig el paper dels rossellonesos com el d'un enllaç entre la Catalunya nacional i la França imperial, noblement imperial. Considero el Rosselló, no pas com un motiu de discòrdia, ans bé com una facilitat de comprensió i d'avinença. En una Europa nova, en un Occident renovat, en un món lliure, la unitat catalana podria ésser refeta dintre d'un conjunt més ample. I així l'esdevenidor de la Catalunya nacional no és un problema de secessions ni d'esmicolament, sinó un alt i vast problema de reconstrucció de pobles en la pau, en la llibertat, en la relació fecunda de les cultures múltiples i diverses.

Jurament de l'exiliat. — Ara que Catalunya ha caigut, trencada, esclafada, vençuda per la força; ara que volen esborrar el seu nom de la geografia, el seu idioma de la literatura, el seu amor dels cors; ara que Catalunya sembla que es desfaci i desaparegui en el clot negre de la persecució i de l'odi; ara que centenars de milers de catalans han de sortir de la pàtria envaïda pels vells enemics i per enemics nous; ara que és una hora de dolor i d'amargor, el meu pensament nacional s'afirma amb més vigoria. Enmig del present desolat i tràgic, poso la meua esperança en els dies que vindran, en el dret que triomfarà, en les llibertats que es restabliran, en la llengua que persistirà. No em descoratjo, no renuncio, no deserto. I somnio en la més gran Catalunya la més gran pel territori, la més gran per la llibertat, la més gran per la civilització. De la màxima dissort, sortirà el definitiu redreçament de la nostra història, si els catalans sabem aprofitar las duríssimes lliçons que hem rebut.

Treballar en tot allò que jo pugui, perquè ressorgeixi —més sòlida, més pròspera i més noble encara que abans— la pàtria caiguda. Aquest és, mentre el tren en marxa m'allunya de Perpinyà, el meu jurament de català nacional. Que tots els catalans exiliats facin i compleixin el mateix jurament i vindrà el dia que podrem alçar damunt la recobrada terra de Catalunya les nostres veus, la nostra bandera i el nostre ideal.

I N D E X

	<u>Pág.</u>
ANTONI ROVIRA I VIRGILI	7
PARAULES PRELIMINARS	9
CAP. I: LA DESFETA MILITAR	15
„ II: CALDRA SORTIR DE BARCELONA	41
„ III: DE BARCELONA A LA CONRERIA	55
„ IV: A GIRONA	69
„ V: A OLOT	93
„ VI: LA NIT DE CANTALLOPS	107
„ VII: DE CANTALLOPS A AGULLANA	114
„ VIII: L'ESTADA A CAN PERXERS	130
„ IX: EL PAS PER LA FRONTERA	171
„ X: L'ATURADA AL VOLÓ	188
„ XI: CINC DIES A PERPINYA	196

